

2 | 23

Justitiële verkenningen

Slavernijverleden en doorwerking

Versijnt 4 maal per jaar • jaargang 49 • juni

Boomjuridisch

Wetenschappelijk Onderzoek- en
Documentatiecentrum
Ministerie van Justitie en Veiligheid

Justitiële verkenningen is een gezamenlijke uitgave van het Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum van het ministerie van Justitie en Veiligheid en Boom juridisch.

Redactie

R. Bleumink MA
prof. mr. dr. M.M. Boone
dr. A.G. Donker
M. van der Meer MSc
dr. J. van Onna
dr. B. van der Vecht
dr. J.A. van Wilsem
dr. S. Zebregs

Redactiesecretariaat

drs. A.T.H. van der Schee
e-mail jv@boom.nl

Redactieadres

Ministerie van Justitie en Veiligheid,
WODC
Redactie Justitiële verkenningen
Postbus 20301
2500 EH Den Haag

WODC-documentatie

Voor inlichtingen: Infodesk WODC,
e-mail: wodc-informatiedesk@wodc.nl, internet: www.wodc.nl

Abonnementen

Justitiële verkenningen verschijnt vier keer per jaar. In digitale vorm is het tijdschrift beschikbaar op de website van het WODC, zie www.wodc.nl/publicaties/justitiële-verkenningen/index.aspx.

De abonnementsprijs bedraagt in 2023 € 183 (excl. btw) voor een online abonnement en € 244 (excl. btw, incl. verzendkosten) voor papier & online. Met een online abonnement heeft u toegang tot het volledige online archief en ontvangt u een e-mailattending. Met papier & online ontvangt u tevens de gedrukte exemplaren.

Abonnementen kunnen op elk gewenst tijdstip ingaan en worden stilzwijgend verlengd, tenzij het abonnement schriftelijk wordt opgezegd. Na afloop van het eerste abonnementsjaar dient u rekening te houden met een opzegtermijn van één maand. Kijk op

www.tijdschriften.boomjuridisch.nl voor meer informatie.

Wilt u een abonnement afsluiten of heeft u vragen? Neem dan contact op via klantenservice@boomdenhaag.nl of via telefoonnummer 070-330 70 33.

Uitgever

Boom juridisch
Postbus 85576
2508 CG Den Haag
tel. 070-330 70 33
e-mail info@boomjuridisch.nl
website www.boomjuridisch.nl

Ontwerp

Tappan, Den Haag

Coverfoto

© ANP

Voor zover het maken van verveelvoudingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16h Auteurswet of de repressie-regeling van Stichting Reprorecht dient daarvoor een billijke vergoeding te worden voldaan aan Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp, www.reprorecht.nl). Voor het verveelvoudigen en openbaar maken van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave als toelichting bij het onderwijs, bijvoorbeeld in een (digitale) leeromgeving of een reader (art. 16 Auteurswet), dient een regeling te worden getroffen met Stichting Uitgeversorganisatie voor Onderwijslicenties (Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichtinguvo.nl).

ISSN: 0167-5850

Opname van een artikel in dit tijdschrift betekent niet dat de inhoud ervan het standpunt van de Minister van Justitie en Veiligheid weergeeft.

Inhoud

Inleiding	5
<i>Dagmar Oudshoorn-Tinga en Hannie Kool-Blokland</i> Ketenen van het verleden. De lange weg naar bewustwording van het Nederlandse slavernijverleden en de doorwerking in de huidige samenleving	11
<i>Joandi Hartendorp</i> Een kritische blik op slavernijonderwijs	26
<i>Rose Mary Allen</i> Multiperspectiviteit in de maatschappelijke beeldvorming rondom de Curaçaose creoolse spiritualiteit	40
<i>Marian van der Klein</i> Familienamen en het slavernijverleden. Over een onderzoeksopdracht in een te krap juridisch jasje	52
<i>Maartje van der Woude</i> Het herkennen en erkennen van ‘kleurenblind’ racisme	68
<i>Masja van Meeteren en Anne-Jetske Schaap</i> De strafrechtelijke aanpak van hedendaagse vormen van slavernij in internationale productieketens	86
Summaries	102

Inleiding

Het is niet precies bekend wanneer slavernij is ontstaan of voor het eerst voorkwam, maar sinds mensen kunnen schrijven wordt er in die geschriften ook geschreven over slavernij. Waarschijnlijk is slavernij er dus eigenlijk altijd geweest (Harison 2019). Pas in de eerste en tweede helft van de negentiende eeuw werd slavernij in steeds meer landen afgeschaft. Je zou dus kunnen zeggen dat we momenteel in een relatief unieke tijd leven, waarin slavernij niet alleen is afgeschaft, maar ook in vrijwel alle landen in de wereld strafbaar is gesteld (zie Van Meeteren en Schaap in dit nummer). Het is echter te gemakkelijk om te zeggen dat dit betekent dat slavernij vroeger 'normaal' was. Hoewel het structureel deel uitmaakte van de levens van mensen, waren het vooral de machthebbers die slavernij 'normaal' vonden. De diverse slavenopstanden in het verleden laten zien dat slavernij door degenen die eraan werden onderworpen niet als een vanzelfsprekendheid werd ervaren (Oudshoorn-Tinga en Kool-Blokland in dit nummer).

De eerste vormen van slavernij bestonden uit kleinschalige huisslavernij. Families hadden een totslaafgemaakte in huis als een soort bediende. Soms vond slavernij plaats in een iets groter verband, bijvoorbeeld wanneer totslaafgemaakten te werk werden gesteld in de landbouw. Slavernij werd pas echt grootschalig toegepast toen natiestaten ontstonden, zoals bijvoorbeeld in het oude Egypte, waar de bekende piramides door totslaafgemaakten werden gebouwd. Er was dan sprake van een centrale macht die het systeem van slavernij niet alleen goedkeurde, maar hier zelf ook extreem veel baat bij had. Het bleken vooral natiestaten te zijn die in staat waren om slavernij grootschalig aan te pakken. Zo werd ook het Romeinse Rijk groot over de rug van totslaafgemaakten. Rond het jaar nul bestond ongeveer een derde van de bevolking van het Romeinse Rijk uit totslaafgemaakten. Er waren diverse slavenopstanden, die vervolgens door de machthebbers brutaal werden neergeslagen (Harison 2019).

Toen het buskruit werd uitgevonden, werd het mogelijk om nog meer onvrije mensen onder dwang te houden. Volgens historici houdt de opkomst van de trans-Atlantische slavenhandel – die wij in Nederland het meest associëren met slavernij – hiermee nauw verband. De trans-Atlantische slavenhandel begon toen de eerste Portugezen de West-Afrikaanse kust gingen verkennen op zoek naar goud. Zij troffen er Afrikaanse koninkrijken die best bereid waren om de Portugezen goud

te leveren, maar dan wel in ruil voor totslaafgemaakten. Er was op dat moment al een goed ontwikkeld slavernijsysteem in Afrika, waar de Portugezen op insprongen, om het daarna verder uit te breiden. De Portugezen leverden vervolgens niet alleen totslaafgemaakten in Afrika, maar verscheepten ook op grootschalige wijze totslaafgemaakten naar de gekoloniseerde gebieden in Zuid- en Midden-Amerika, en later ook naar Noord-Amerika. Andere westerse grootmachten, zoals Nederland, waren er vervolgens als de kippen bij om een graantje mee te pikken. Aldus creëerden die grootmachten de voor hen zeer lucratieve driehoekshandel.

De slavernij werd door diezelfde grootmachten in de eerste en tweede helft van de negentiende eeuw afgeschaft. Dat maakte echter niet dat de omstandigheden van totslaafgemaakten er van de ene op de andere dag beter op werden. Op 1 juli 1863 schafte Nederland de slavernij af in Suriname en op de Nederlandse Antillen. Terwijl slavenhouders een schadevergoeding kregen, ontvingen de 45.000 totslaafgemaakten helemaal niets. Sterker nog, in Suriname werden zij verplicht om nog tien jaar hetzelfde werk te blijven doen onder erbarmelijke omstandigheden. Ook op het Afrikaanse continent werd het niet bepaald beter. Afrika beleefde juist in deze tijd een van de ergste perioden in termen van het aantal mensen dat tot slaaf werd gemaakt. Zo werden er door Arabische slavenhandelaren 20 miljoen Afrikanen tot slaaf gemaakt. Die Europese imperialisten die Afrika 'bevrijdden' van slavernij, installeerden vervolgens een systeem van kolonialisme waarbij Afrika als een taart werd opgedeeld. Hoewel er formeel geen slavernij was, waren veel Afrikanen verre van 'vrij' en werden zij zeker niet als gelijken beschouwd door de koloniale mogendheden. De mensbeelden die machthebbers van totslaafgemaakten hadden, bleven nagenoeg onveranderd. In Noord-Amerika volgde er na de afschaffing van de slavernij een periode van segregatie, van rassenscheiding. De afschaffing van de slavernij veranderde met andere woorden weinig aan bestaande machtsstructuren en mensbeelden, waardoor de situatie voor voormalig totslaafgemaakten en hun nazaten niet snel kon verbeteren. De gevolgen van de slavernij werken dan ook nog steeds door in het heden in sociaal-economische achterstanden, institutioneel racisme en discriminatie (zie Oudshoorn-Tinga en Kool-Blokland in dit nummer).

Op 1 juli is het in Nederland Ketikoti, en vieren we jaarlijks de afschaffing van de slavernij. Deze van oorsprong Surinaamse feestdag vieren we in Nederland sinds een jaar of twintig in verschillende steden, waarbij sinds 2009 de herdenking van de slavernij bij het Nationaal Monument Slavernijverleden in Amsterdam het meest bekend is. Op 1 juli 1863 schafte Nederland de slavernij af in Suriname en op de Nederlandse Antillen. Het heeft dus lang geduurd voordat we dit in Nederland zijn gaan vieren en herdenken. Recent zijn door premier Rutte en door diverse gemeentebesturen daarom excuses gemaakt voor het slavernijverleden zelf, maar ook voor de afgelopen decennia waarin er te weinig erkenning is geweest voor de doorwerking van het slavernijverleden in het heden en te weinig empathie is getoond aan de nazaten van toetslaafgemaakten.

Zoals ook door Rutte zelf benadrukt, vormen deze excuses een begin van een lange weg die nog te gaan is. De bijdragen in dit themanummer leveren elk op eigen wijze een bijdrage op dit pad naar erkenning en herstel. De artikelen gaan daarmee over de doorwerking van het slavernijverleden in het hier en nu en bieden inzichten en aanknopingspunten die helpen om met het slavernijverleden om te gaan. Wanneer we het hebben over slavernij is het echter belangrijk om te beseffen dat de afschaffing en later strafbaarstelling van slavernij er niet toe hebben geleid dat er geen slavernij meer in de wereld is. Bij discussie over slavernij gaat het daarom niet alleen over het verwerken van het verleden, maar ook over het aanpakken van slavernij in het heden.

Het themanummer opent met de bijdrage van *Dagmar Oudshoorn-Tinga en Hannie Kool-Blokland*. Zij bespreken de belangrijkste bevindingen van het onderzoek dat het Adviescollege Dialooggroep Slavernijverleden in opdracht van de Minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties heeft uitgevoerd, en waarin het college ook komt tot aanbevelingen voor herstel van het slavernijverleden. Deze aanbevelingen zijn verwoord in het rapport *Ketenen van het verleden* en richten zich op drie kernpunten: erkenning, excuses en herstel, die in de bijdrage in dit themanummer nader worden geduid. De andere bijdragen in dit themanummer geven vervolgens allemaal op eigen wijze invulling aan deze begrippen, en dan vooral erkenning en herstel. *Joandi Hartendorp* werpt in haar bijdrage een kritische blik op het slavernijonderwijs op middelbare scholen in Nederland. Zij laat zien dat

leerlingen in het middelbaar onderwijs veelal een relatief eenzijdig beeld van slavernij wordt voorgeschoteld. Er wordt vooral aandacht besteed aan de overzeese slavenhandel en de slavernij op de plantages in de Verenigde Staten, terwijl er nauwelijks aandacht is voor hoe het leven in slavernij er uitzag in Suriname, het Caraïbisch gebied of Nederlands-Indië. De afschaffing van de slavernij wordt vooral verklaard vanuit de perspectiefverandering die geleidelijk plaatsvond bij de onderdrukkers, in plaats van dat wordt beschreven hoe de vele opstanden in de gemeenschap van totslaafgemaakten daaraan bijdroeg. Denk aan het dappere verzet van de Marrons in Suriname (Van Gelder 2018). Aangezien de overheid het slavernijonderwijs wil versterken, betoogt Hartendorp dat het verstandig is om eerst het beperkte perspectief in het huidige onderwijs te erkennen, voordat deze ambities verder worden ingevuld.

Rose Mary Allen beschrijft op basis van historisch bronmateriaal – waaronder rechtspraak – de beeldvorming rondom creoolse spiritualiteit. Het betreft een complexe vorm van spiritualiteit, waarbij goed en kwaad intrinsiek met elkaar verbonden kunnen zijn. De onderdrukking en vervolging ervan, zowel tijdens de slavernij als na de afschaffing ervan, heeft de maatschappelijke beeldvorming echter blijvend negatief beïnvloed. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de gangbare benaming *brua* die eenzijdig naar de negatieve dimensie verwijst.

Veel nazaten van totslaafgemaakten dragen nog steeds de namen die hun zijn opgelegd door koloniale bestuurders en voormalige eigenaren van totslaafgemaakten, meestal ten tijde van de afschaffing van de slavernij. *Marian van der Klein* verkent de mogelijkheden om te komen tot herstel voor nazaten van totslaafgemaakten om hun naam te veranderen. Hoewel de onderzoeksopdracht luidde te onderzoeken in hoeverre de koloniale registers daarvoor een basis kunnen worden, betoogt zij dat een uitsluitend juridische of archieftechnische benadering van dit vraagstuk geen recht doet aan behoeften van nakomelingen van totslaafgemaakten die last hebben van hun achternaam.

Naast de beperkingen van de registers zijn er ook nog vele andere juridische en financiële obstakels om tot naamswijziging te komen. Zij laat zien dat er behoefte is aan psychologische input en dat er vanuit de overheid een groter gebaar nodig is dan het vergroten van de toegankelijkheid van de bronnen voor familiegeschiedenis om daadwerkelijk tot heling te komen.

Vervolgens beargumenteert *Maartje van der Woude* aan de hand van het concept ‘kleurenblind racisme’ waarom veel mensen in Nederland het zo moeilijk vinden om hedendaags racisme te herkennen en te erkennen. Zij onderscheidt in navolging van Bonilla-Silva vier typen narratieven van kleurenblind racisme waarin het concept ‘ras’ wordt verpakt en aldus onzichtbaar wordt gemaakt, en die het herkennen en erkennen van racisme in Nederland in de weg staan.

Tot slot verleggen *Masja van Meeteren en Anne-Jetske Schaap* de blik van (de doorwerking van) slavernij uit het verleden naar slavernij in het heden. Zij laten zien dat het slecht gesteld lijkt met de aanpak van slavernij in Nederland. In Nederland is alleen slavenhandel zelfstandig strafbaar gesteld. Slavernij is strafbaar als mensenhandel. Dat maakt dat men voor de vervolging van situaties van slavernij afhankelijk is van de mogelijkheden die de strafbaarstelling van mensenhandel biedt. Van Meeteren en Schaap verkennen de mogelijkheden om Nederlandse bedrijven strafrechtelijk te vervolgen voor situaties van arbeidsuitbuiting (mensenhandel) in hun productieketens. Zij concluderen dat hoewel er in theorie mogelijkheden zijn om Nederlandse bedrijven te vervolgen voor slavernijachtige situaties in hun productieketens, er in de onderzochte jurisprudentie nog geen gevallen bekend zijn waarin dit ook daadwerkelijk gebeurt. Dit heeft volgens hen te maken met de diverse belemmeringen en dilemma’s bij de opsporing en vervolging van mensenhandel, en roept de vraag op of Nederland genoeg doet om slavernij aan te pakken.

Masja van Meeteren
Miranda Boone*

* Prof. dr. M.J. van Meeteren is hoogleraar Criminologie bij de sectie Strafrecht en Criminologie aan de Radboud Universiteit. Prof. mr. dr. M.M. Boone is hoogleraar Criminologie en Vergelijkende Penologie bij het Instituut voor Strafrecht & Criminologie van de Universiteit Leiden.

Literatuur

Harison 2019

D. Harison, *De geschiedenis van slavernij. Van Mesopotamië tot moderne mensenhandel*, Utrecht: Uitgeverij Omniboek 2019.

Van Gelder 2018

R. van Gelder, *Dichter in de Jungle. John Gabriel Stedman 1744-1797*, Amsterdam: Uitgeverij Atlas Contact 2018.

Ketenen van het verleden

De lange weg naar bewustwording van het Nederlandse slavernijverleden en de doorwerking in de huidige samenleving

Dagmar Oudshoorn-Tinga en Hannie Kool-Blokland*

In Nederland is er de laatste jaren steeds meer aandacht voor het slavernijverleden. Lange tijd is dit onderdeel van onze geschiedenis doodgezwegen en was er geen publiek debat over mogelijk. Het nationale verleden werd vooral beschreven vanuit de roemruchte episoden. Voor nazaten van totslaafgemaakten gaat het hier echter om welvaart en voorspoed die over de rug van hun tot slaaf gemaakte voorouders zijn bereikt. Hun geschiedenis gaat over pijn en onrecht, over verscheurde families en gedwongen deportatie in onnoemelijk grote aantallen. En het gaat over het feit dat deze trans-Atlantische slavenhandel en de slavernij in het Caribisch gebied onderdeel waren van het overheidsbeleid. Dat maakt deze episode wezenlijk anders dan andere al dan niet illegale vormen van slavernij. Het gebrek aan kennis en/of het ontkennen dat slavenhandel en slavernij deel uitmaken van de Nederlandse geschiedenis, heeft een dialoog tussen nazaten van totslaafgemaakten en andere groepen van de Nederlandse bevolking lange tijd in de weg gestaan.

Pas de laatste decennia is er meer aandacht voor erkenning van de zwarte kanten aan onze geschiedenis. Het wordt steeds duidelijker dat slavernij, slavenhandel en gedwongen deportaties nog altijd diepe sporen nalaten in de hedendaagse samenleving. Dat speelt tot op de dag van vandaag een rol in vormen van achterstand, institutioneel racisme en discriminatie. Erkenning en het bespreekbaar maken kunnen bijdragen aan heling. Dit gebeurt nu onder een breder publiek dan alleen de gemeenschappen van nazaten, die al langer stredden voor erkenning en excuses.

* Drs. D.H. Oudshoorn-Tinga is directeur van Amnesty International Nederland.
Dr. J.L. Kool-Blokland is directeur van het Zeeuws Archief in Middelburg.

Mede door recente nationale en internationale ontwikkelingen, zoals de Black Lives Matter-beweging, is het bredere publieke debat daarover ontstaan. Dit was ook de reden dat het kabinet aandacht wilde besteden aan de lange periode van slavernij en slavenhandel, waarin Nederland een actieve rol heeft gespeeld.

In dit artikel bespreken wij de opdracht die de Minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties heeft gegeven aan het Adviescollege Dialooggroep Slavernijverleden om te komen tot aanbevelingen voor herstel van het slavernijverleden. Welke maatregelen zijn nodig om tot een gedeeld en bespreekbaar verleden te komen? En welke adviezen hebben de deelnemers aan de dialoogtafels gegeven om de doorwerking van dit onverwerkte verleden van dwang, onvrijheid en deportatie te doorbreken. De deelnemers zijn benaderd op grond van hun ervaringen en kennis in verschillende sectoren van de samenleving. De samenstelling van de tafels was dan ook divers. Alle betrokkenen deelden hun inzichten en gaven hun mening over de doorwerking in de maatschappelijke sectoren waarin zij actief waren, zoals overheid en justitie, de zorg, het onderwijs, de culturele sector, media, sport enzovoort. De aanbevelingen – door het Adviescollege verwoord in het rapport *Ketenen van het verleden* – richtten zich op drie kernpunten: erkenning, excuses en herstel. Deze begrippen worden verderop in dit artikel nader geduïd. Het kabinet heeft op 19 december 2022 een eerste opvolging aan de aanbevelingen gegeven.

Instelling Adviescollege en opdracht

In de motie Nicolai (Eerste Kamer, 10 maart 2020) is aan het kabinet gevraagd om te onderzoeken of Nederland bij wet slavernij en slavenhandel kan aanmerken als misdaad tegen de menselijkheid. Tevens verzocht de motie om de oprichting en instandhouding van een Nationaal Monument Slavernijverleden, een kenniscentrum en een slavernijmuseum om publieke bewustwording te bevorderen en blijvend aandacht te geven aan slavernij in het Koninkrijk. Eerder – in 2019 – had het parlamentslid Kuzu (DENK) het kabinet al gevraagd om in te gaan op het aanbieden van formele excuses voor het slavernijverleden. Op 1 juli 2020 stelde de Minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties Ollongren een Adviescollege in om binnen het Koninkrijk

der Nederlanden dialogen te organiseren over het slavernijverleden en de nog altijd doorwerkende gevolgen van dat verleden in de hedendaagse samenleving. Het college werd samengesteld uit vertegenwoordigers van verschillende sectoren, zoals bestuur en justitie, sport en (jongeren)cultuur, en vertegenwoordigers van de eilanden in het Caribische gebied en de Antilliaanse gemeenschap in Nederland.¹ De opdracht betrof specifiek de trans-Atlantische slavenhandel en de slavernij in het Caribisch gebied. Vanaf eind zestiende tot en met de achttiende eeuw heeft Nederland via diverse handelscompagnieën honderdduizenden Afrikanen als slaaf gekocht en onder mensonterende omstandigheden verscheept naar het Caribisch gebied, en aanvaankelijk ook naar Brazilië. Op de plantages in Suriname, op de eilanden in het Caribisch gebied, en in de gebieden Demerary, Essequibo en Berbice, wat nu Brits-Guyana is, zijn deze mensen als totslaafgemaakten te werk gesteld tot eind negentiende eeuw.

Het slavernijverleden wordt ook gekenmerkt door zwart verzet. In de archieven treft men berichten aan over opstanden aan boord van de slavenschepen, die overigens alle zijn neergeslagen.² De totslaafgemaakten waren niet opgewassen tegen de overmacht van geweren en buskruit van de handelaren. Maar ook in Suriname, Berbice en op Curaçao zijn er opstanden geweest. In 1795 leidde Tula de grootste slavenopstand op Curaçao, waarvoor hij uiteindelijk is opgepakt en ter dood veroordeeld. Op Curaçao is 17 augustus nog altijd de herdenkingsdag van de opstand van Tula. Het Platforma Sklabitut i Herensha di Sklabitut heeft in 2019 aan de Rijksministerraad gevraagd om over te gaan tot eerherstel van Tula. Dit verzoek is aan het Adviescollege overgedragen, dat daarover positief heeft geadviseerd.

Erkenning van het slavernijverleden

In tegenstelling tot Nederland is de afgelopen decennia in andere landen wel meer aandacht uitgegaan naar deze lang verzwegen periode. De trans-Atlantische slavenhandel was een West-Europees handels-

1 Leden van het adviescollege waren: Edgar Davids, Glenn de Randamie (Typhoon), Ruben Severina, Lilian Goncalves-Ho Kang You, Hannie Kool-Blokland en Dagmar Oudshoorn-Tinga (voorzitter). Frits Goedgedrag was aanvankelijk voorzitter, maar kon zijn taak door de COVID-19-pandemie niet uitvoeren.

2 Zie het archief van de Middelburgse Commercie Compagnie in het Zeeuws Archief te Middelburg.

systeem dat door overheden werd gesteund en bevorderd. Nederland, Engeland, Frankrijk, Portugal, Spanje, Duitsland en Denemarken handelden in totslaafgemaakten. Slavernij zelf heeft langer bestaan. Nederland was het een-na-laatste land dat de slavernij afschafte (in 1863), maar bepaalde dat de ex-totslaafgemaakten in Suriname nog tien jaar verplicht te werk moesten worden gesteld op de plantages, om zo de plantage-eigenaren te verzekeren van werknemers (de periode van het Staatstoezicht). In Curaçao werd het systeem van *paga tera* ingevoerd. Vrijverklaarden moesten geld betalen om op het land van voormalige slaveneigenaren te wonen. Daarom wordt in Nederland in feite 1873 als het daadwerkelijke jaar van afschaffing van de slavernij beschouwd.

Ook België kent – door de kolonisatie van Congo – een verleden van onderdrukking en wreedheid. De persoonlijke heerschappij van koning Leopold II over Congo-Vrijstaat werd gekenmerkt door ernstige wreedheden, geweld en een grote bevolkingsafname.

De aandacht voor de eigen pijnlijke geschiedenis heeft in sommige landen al geleid tot juridische erkenning van de misdaad van slavernij en het aanbieden van excuses. Zij erkenden hun omstreden optreden in het verleden en maakten wetgeving om erkenning, excuses en herstel formeel-juridisch vast te leggen. Dat zijn Duitsland (2021, over Namibië), België (2020, over Congo), Frankrijk (2001, *loi Taubira*), Engeland (zowel de regering (2007), Liverpool (1999) en Londen (2007) als kerkelijke (2006) en financiële instellingen en de Verenigde Staten (1998 Clinton en 2021 Biden).

De Nederlandse regering heeft overeenkomstig het advies op 19 december 2022 wel excuses aangeboden, maar (nog) geen wetgeving gemaakt omtrent het aanmerken van slavernij en slavenhandel als misdaden tegen de menselijkheid.

In de Verenigde Naties (VN) zijn inmiddels al diverse resoluties aangenomen die betrekking hebben op slavernij, slavenhandel en de positie van mensen van Afrikaanse afkomst. De Durban-conferenties onder auspiciën van de VN (Durban 2001, Genève 2009 en New York 2011) waren een mijlpaal om internationaal de discussie over racisme, discriminatie en uitsluiting aan te gaan. Ze leidden wereldwijd tot aandacht voor dit beladen verleden. Wat de trans-Atlantische slavenhandel betreft hebben de West-Europese landen ongeveer 12 miljoen Afrikaanse mensen tot slaaf gemaakt en vervoerd naar Amerika en het Caribisch gebied. Daarvan heeft Nederland 600.000 Afrikaanse tot-

slaafgemaakten voor zijn rekening genomen in de periode van de zestiende tot en met de achttiende eeuw, grotendeels met de West-Indische Compagnie (WIC), maar in de achttiende eeuw ook met veel particuliere compagnieën. Vooral Zeeland heeft in de achttiende eeuw een prominente rol in de slavenhandel gespeeld. Van de 600.000 tot slaaf gemaakte Afrikanen werd de helft door Zeeland verhandeld. Middelburg en Vlissingen hadden daarin de grootste rol.

In 2013 werd door de VN de *Decade of People of African Descent* uitgeroepen, met als doel om de grondrechten en de vrijheden van mensen van Afrikaanse herkomst te beschermen. Bij resolutie riep de VN landen op om in actie te komen tegen racisme, discriminatie, rassenhaat en onverdraagzaamheid. Ook Nederland steunde deze resolutie en volgde de drie pijlers daarin: erkenning, rechtvaardigheid en ontwikkeling. Het Europees Parlement nam vervolgens in 2019 een resolutie aan over de fundamentele rechten van mensen van Afrikaanse herkomst (*Resolution on fundamental rights of people of African descent in Europe*). Deze resolutie legde de directe relatie tussen racisme dat gericht is op mensen van Afrikaanse herkomst en de geschiedenis van kolonialisme en slavernij en riep lidstaten op om maatregelen te nemen tegen racisme en uitsluiting. Deze resolutie was baanbrekend omdat het Europees Parlement voor het eerst openlijk de relatie legde tussen discriminatie en het historisch onrecht van slavenhandel en slavernij van mensen van Afrikaanse herkomst.

In artikel 1 van de Nederlandse Grondwet is verankerd dat discriminatie wegens godsdienst, levensovertuiging, politieke gezindheid, ras, geslacht of op welke grond dan ook niet is toegestaan. Het gebod van gelijke behandeling en het verbod op discriminatie en racisme zijn wettelijk vastgelegd en uitgewerkt. In ieder land dat het VN-verdrag over antidiscriminatie heeft ondertekend, doet de VN periodiek onderzoek naar specifieke mogelijke vormen van discriminatie. Zo heeft in 2014 een VN-comité voor *People of African descent* een bezoek gebracht aan Nederland. Een van de aanbevelingen was dat Nederland een nationaal actieplan tegen rassendiscriminatie zou moeten opstellen, op grond van de bevindingen van de commissie omtrent etnische profilering en ongelijkheid in het onderwijs.

Nederland heeft echter in 2020 nog tegen de VN-resolutie *A global call for concrete action for the elimination of racism, racial discrimination, xenophobia and related intolerance and the comprehensive implemen-*

tation of and follow-up to the Durban Declaration and Programme of Action gestemd. De Europese Commissie uitte kritiek op Nederland, omdat ondanks de algemene bepaling in artikel 1 van de Grondwet Nederland de specifieke regels in de strijd tegen racisme, vreemdelingenhaat en ontkenning van grote internationale misdaden en de Holocaust onvoldoende verankerd heeft in de nationale wetgeving.³ Wel is er in Nederland de afgelopen jaren een groeiend bewustzijn ontstaan over het eigen aandeel in dit verleden. Het Nationaal Monument Slavernijverleden in het Oosterpark in Amsterdam en de jaarlijkse nationale Keti Koti-viering hebben die aandacht versterkt. Ook andere steden hebben inmiddels een monument opgericht en vieren op 1 juli Keti Koti. Voor veel gemeenten en langzamerhand ook voor de nationale overheid is sindsdien het slavernijverleden onderwerp van onderzoek geworden. Voor Amsterdam verscheen in 2020 *De slavernij in Oost en West*, onder redactie van Pepijn Brandon, Guno Jones, Nancy Jouwe en Matthias van Rossum. Rotterdam heeft drie delen doen verschijnen in 2020: *Rotterdam, een postkoloniale stad in beweging*, onder redactie van Francio Guadeloupe, Paul van de Laar en Liane van der Linden, *Het koloniale verleden van Rotterdam*, onder redactie van Gert Oostindie, en *Rotterdam in slavernij* van Alex van Stipriaan. Gerhard de Kok heeft over de economische impact van de slavenhandel op Zeeland geschreven in *Walcherse ketens. De trans-Atlantische slavenhandel en de economie van Walcheren 1755-1780* (2019). Er is historisch wetenschappelijk onderzoek gedaan naar de herkomst van de welvaart in de negentiende eeuw in Nederland. De stroom van onderzoeken richt zich nu vooral op ondernemingen en banken (DNB (Fatah Black e.a. 2022) en ABN AMRO), en ook de koninklijke familie heeft verzocht om een wetenschappelijk onderzoek naar de herkomst van het eigen vermogen. Universiteiten bieden een curriculum aan waarin het slavernijverleden wordt onderzocht. De universiteit van Leiden heeft daarin al een lange traditie, waar over dit onderwerp onder anderen prof. dr. Henk den Heijer en dr. Karwan Fatah Black veel publicaties op hun naam hebben staan. Datzelfde geldt voor de Universiteit van Amsterdam, met onder anderen dr. Pepijn Brandon. Een van de belangrijke publicaties is die van dr. Philomena Essed, die al in 1984 de term ‘alleedaags racisme’ heeft ingevoerd. Deze term heeft er veel aan bijgedragen dat men zich meer

3 Voor het onderwerp en het overzicht omtrent de stemming, zie digitallibrary.un.org/record/3896183?ln=en; zie Schreuder in NRC, 2021.

bewust werd van onbewuste patronen die ongelijkheid als uitgangspunt hebben, en die zozeer zijn ingesleten in de maatschappij dat velen dat niet eens meer zien als ongelijkheid of racisme.

Het zijn vooral de grassrootsorganisaties – de belangenorganisaties en de verenigingen van de Surinaamse en Antilliaanse diaspora – die al lange tijd pleiten voor aandacht voor de doorwerking van het slavernijverleden. Het NiNsee (Nationaal instituut Nederlands slavernijverleden en erfgoed) heeft bevordering van bewustwording, erkenning, herdenking en educatie in Nederland tot zijn kerntaak gemaakt. Maar ook de Black Archives, OCAN, Landelijk Platform Slavernijverleden, Profor, Comité 21 maart, de Keti Koti Dialoogtafels, Kick Out Zwarte Piet en vele andere organisaties maken zich hier voor de door hen vertegenwoordigde groepen en aandachtsgebieden al jaren sterk voor.

Werkwijze van het Adviescollege

Het Adviescollege heeft ervoor gekozen om via meerdere lijnen van onderzoek, advies, gesprekken en publieksdialogen tot zijn bevindingen te komen. Openheid en verbinding tussen mensen waren daarbij het leidend principe. Om in de dialoogtafels polarisatie te vermijden werd gebruik gemaakt van het denkkader van Bart Brandsma (2016): luisteren naar de mening van anderen, mensen recht doen en ruimte geven om gevoelens en emoties te uiten zijn daarin belangrijke uitgangspunten. De ervaringen en de verhalen van nazaten van totslaafgemaakten, maar zeker ook de verhalen en bevindingen van mensen die nog niet eerder kennis hadden genomen van het slavernijverleden en onbekend waren met de impact daarvan, moesten in een open en veilige dialoog met elkaar kunnen worden gedeeld. Daardoor ontstaat er ruimte in het denken in een soms vast patroon van standpunten. Ook de stem van de inwoners van het Caribisch gebied was van belang. Door contacten met de bevoegde gezagen en met de lokale coördinatoren op de eilanden hebben de maatschappelijke dialogen plaatsgevonden. Op Bonaire, Curaçao en Saba zijn in juni 2021 gesprekstafels georganiseerd, en later dat jaar ook op Sint-Eustatius, Sint-Maarten en Aruba.

Uiteindelijk zijn er drie brede, hybride maatschappelijke dialogen gehouden, omdat door de COVID-19-bepkeringen geen grote groepen bijeen konden komen. In die hybride sessies werd een onderwerp

eerst live ingeleid, waarna de deelnemers in een break-outsessie uiteengingen en discussieerden over thema's. De inleiding werd live uitgezonden, de deelsessies niet, om een persoonlijk en veilig gesprek mogelijk te maken. De digitale dialogen hadden als thema erkenning en herdenking, media en zichtbaarheid, en onderwijs en arbeidsmarkt.

Daarnaast zijn er zes sectortafels gehouden met een beperkt aantal vertegenwoordigers per tafel (conform de COVID-19-richtlijnen) vanuit cultuur en media, onderwijs, zorg, sport, justitie en veiligheid en bestuur. De deelnemers gingen met elkaar in gesprek aan de hand van stellingen over de wenselijkheid van het aanbieden van excuses, wetgeving en nationale herdenking, maar vooral ook gericht op de al dan niet ervaren doorwerking van het slavernijverleden in hun sector, aandacht voor onderscheid tussen zwarte en witte Nederlanders, en kansen en mogelijkheden voor de verschillende groepen.

Verder is een online onderzoek uitgevoerd waarbij de respondenten vragen kregen voorgelegd over het belang van het aangaan van publieke gesprekken, of daaruit meer begrip ontstaat en de verbinding tussen zwarte en witte mensen daardoor sterker wordt, sowieso of het slavernijverleden wel wordt erkend, en of er meer aandacht gegeven moet worden aan onderwijs en mogelijke ongelijkheid op de arbeidsmarkt.

In 21 dialoogsessies op middelbare scholen en 8 slotdialogen met scholieren en studenten zijn ook jongeren expliciet gevraagd naar hun kennis, mening en ervaringen. Uiteindelijk is er ook een burgerpanel opgezet om de inbreng van het brede publiek te vergroten. Met behulp van een brede publiciteitscampagne zijn de inwoners van Nederland op de mogelijkheid van deelname aan de online dialogen en het burgerpanel gewezen.

Juridische verkenning

Juristen is gevraagd om advies te geven over de juridische mogelijkheid voor excuses en het aanmerken van slavernij als misdad tegen de menselijkheid.⁴ Hun adviezen zijn door het Adviescollege integraal

4 Het T.M.C. Asser Instituut werd daarvoor benaderd, waarbij dr. U. Beavusau het artikel 'Adopting a memory law on the Dutch slavery past?' indiende. Mr. dr. B. Rijpkema, prof. dr. A. van Rijn en mr. dr. G. Thodé schreven een adviesrapport.

opgenomen in het rapport. Rijkkema, Van Rijn en Thodé voerden een verkenning uit waarin twee deelvragen centraal stonden:

1. Op welke manier kunnen (indien daarvoor gekozen wordt) erkenning, excuses en herstel juridisch worden vormgegeven, en welke eventuele obstakels kunnen daarbij worden geïdentificeerd?
2. Wat zijn de eventuele juridische gevolgen van erkenning, excuses en herstel?

Het uitgangspunt hierbij was de gedachte van rechtsfilosoof Wouter Veraart, dat de ‘alledaagse rechtsorde’ een belangrijke rol heeft te spelen bij de verwerking van historisch onrecht:

‘Een menselijke alledaagse rechtsorde zal de voorwaarden moeten bewaken waaronder herinneren, vergeten en vergeven betekenisvolle praktijken kunnen blijven, die op hun beurt de samenhang in een door individuele vrijheid en pluriformiteit gekenmerkte samenleving vergroten. Door beperkte, eindige antwoorden te produceren op oneindig onrecht uit het verleden, biedt de alledaagse rechtsorde niet alleen ruimte voor tal van buiten-juridische benaderingen van wat er in het verleden is gebeurd, maar ook voor zicht op de toekomst voor allen die zich in zijn invloedssfeer bevinden.’ (Veraart 2010, geciteerd in Rijkkema e.a. 2021)

Zij spiegelde de juridische vragen over erkenning, excuses en herstel in Nederland aan de *loi Taubira* van 2001, waarin Frankrijk al veel eerder zijn erkenning van het slavernijverleden had vastgelegd, en wezen erop dat vaak een vermenging van het persoonlijke standpunt met de regeringsverantwoordelijkheid plaatsvindt. Velen, onder wie ook minister-president Mark Rutte in eerdere uitspraken, benadrukten dat men geen excuses wil aanbieden voor handelen waar men zelf niet verantwoordelijk voor is, en voor een episode die al 150 of 160 jaar achter ons ligt. Echter, het feit dat de slavenhandel en de slavernij onder het toenmalige Nederlandse gezag werden uitgeoefend, maakt dat de rechtsopvolgers van het Nederlandse gezag wel degelijk een rol hebben in de erkenning en het aanbieden van excuses. Als koloniale macht bestuurden de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden en haar rechtsopvolgers de overzeese gebieden waarover zij het gezag uitoefenden. Rijkkema, Van Rijn en Thodé concluderen dan ook dat de slavernij en slavenhandel een Nederlandse aangelegenheid waren en dat het overgaan tot erkenning, excuses en herstel in reactie op het

slavernijverleden de exclusieve verantwoordelijkheid van het land Nederland (de Staat der Nederlanden) is. Dit is tevens de reden om erkenning, excuses en herstel in een Nederlandse wet te regelen, dan wel in een consensusrijkswet (niveau van het Koninkrijk). Een consensusrijkswet⁵ verdient in principe de voorkeur, omdat die op het niveau van het Koninkrijk door alle koninkrijkspartners (Nederland, Aruba, Curaçao en Sint-Maarten) samen wordt vastgesteld. Alle partners dienen in te stemmen met de vorm en inhoud. Dit geeft de Caribische landen de gelegenheid om mee te denken en te beslissen over de wijze waarop Nederland overgaat tot erkenning, excuses en herstel (Rijkema e.a. 2021).

Historische beschouwingen

Ook historici en cultureel antropologen is advies gevraagd over de historische reikwijdte, de historische onderbouwing, maar ook over de ervaring op de eilanden, de beleving van dit verleden en het gezichtspunt dat excuses ook aanvaard dienen te worden.⁶ Vorm en inhoud van het omgaan met het verleden zijn daarom van groot belang. Rose Mary Allen behandelde de vraag hoe de herinnering aan het slavernijverleden in de Nederlandse Cariben levend wordt gehouden, en bespreekt de uitingsvormen en het denken over het slavernijverleden op Curaçao, Bonaire, Aruba, Sint-Maarten, Saba en Sint-Eustatius (Allen 2021). Alex van Stipriaan behandelde de vraag hoe de herinnering aan het slavernijverleden in Nederland levend gehouden kan wor-

5 Het Statuut voor het Koninkrijk der Nederlanden (1954) regelt de staatkundige relatie tussen Nederland, Aruba, Curaçao en Sint-Maarten. In het Statuut is vastgelegd dat de landen zelfstandig hun eigen aangelegenheden behartigen. Ze hebben een gelijkwaardige positie. De Nederlandse Grondwet en de Staatsregelingen van Aruba, Curaçao en Sint-Maarten zijn ondergeschikt aan het Statuut. Het Statuut bevat een aantal onderwerpen die het Koninkrijk als geheel behartigt. Dit zijn de koninkrijksaangelegenheden, zoals de handhaving van de onafhankelijkheid en verdediging van het Koninkrijk (defensie), het Nederlandschap en de buitenlandse betrekkingen. De raad van ministers van het Koninkrijk (de Rijksminsterraad) bespreekt deze aangelegenheden. In de Rijksminsterraad zitten de Nederlandse ministers en de Gevolmachtigde Ministers van Aruba, Curaçao en Sint-Maarten. Wetten die voor het hele Koninkrijk gelden, zijn Rijkswetten. Als een Rijkswet alleen geldt voor twee of meer landen binnen het Koninkrijk heet dit een consensus-Rijkswet. Een consensus-Rijkswet is een vrijwillige onderlinge regeling.

6 Op historisch gebied zijn prof. dr. Philomena Essed, dr. Rose Mary Allen en prof. dr. Alex van Stipriaan gevraagd. Prof. dr. ir. G. Cijntje, drs. D. Orphelin en dr. F. Guadeloupe is gevraagd om hun adviezen te geven over historische, cultureel-antropologische en doorwerkingsvraagstukken.

den, hoe dit in de huidige tijd kan worden geborgd, en wat daarvoor nodig is. Hij geeft in zijn essay aan:

'Het is onmogelijk om de geschiedenis achter je te laten en alleen in het nu en in de nabije toekomst te (willen) leven. Iedereen is een uitkomst van een historische ontwikkeling, op individueel/biologisch/familiaal niveau, samenlevingsniveau en mondiaal niveau. (...) Alles heeft een voorgeschiedenis, alles is opgebouwd op erfenissen.' (Van Stipriaan 2021)

Hij merkt ook op dat

'door de Atlantische vorm van slavernij compleet nieuwe samenlevingen zijn ontstaan, met vrijwel compleet nieuwe culturen. Samenlevingen waarin de meerderheid van de bevolking slaafgemaakt was en waarvan rigide segregatie de basis vormde. De trans-Atlantische slavernij heeft een juridisch-wetenschappelijk en religieus onderbouwd systeem geproduceerd, gebaseerd op fundamentele ongelijkheid van een vermeend superieur Europees/wit "ras" en een vermeend inferieur Afrikaans/zwart "ras". Tot de dag van vandaag werkt dit systeem door in alle betrokken samenlevingen en is de oorzaak van sociale, economische, culturele en politieke ongelijkheid.'

Hij adviseert om met monumenten en musea, in herdenkingsdagen en onderwijs, in cultuur en kenniscentra intensief en blijvend aandacht aan dit gezamenlijke verleden te geven. Maar ook om nog veel meer kennis te vergaren, een nationaal onderzoeksprogramma op te stellen en BN'ers als rolmodel in te zetten voor erkenning van dit verleden. Hij sluit af met de woorden:

'Het slavernijverleden kan alleen geborgd worden als de hele samenleving het recht in het gezicht *durft* – maar vooral ook *kan* kijken. Wegkijken moet onmogelijk zijn, zowel voor het verleden, als voor de doorwerking in het heden. Pas dan is de samenleving bezig met zijn toekomst.'

Rapport van aanbevelingen

Met deze veelheid aan reflecties en reacties is het Adviescollege ten slotte gekomen tot een rapport van aanbevelingen, waarin erkenning,

excuses en herstel de belangrijkste richting aangeven. Op 1 juli 2021 is het rapport *Ketenen van het verleden* aangeboden aan de minister. Het Adviescollege vindt het noodzakelijk dat de Staat der Nederlanden als rechtsoptvolger van eerder Nederlands gezag dat slavenhandel en slavernij direct of indirect heeft toegestaan, mogelijk gemaakt, bevordert of bedreven, hiervoor bij wet zijn excuses aanbiedt.⁷ Het college adviseert dat de Staat der Nederlanden bij het aanbieden van excuses de bereidheid uitspreekt om dit historisch onrecht zo veel mogelijk te herstellen. De Staat (en niet een individuele particulier) dient zijn verantwoordelijkheid te nemen en de misstanden van het slavernijstelsel onder ogen te zien.

In wetgeving dient te worden erkend dat slavenhandel en slavernij misdrijven tegen de menselijkheid waren. Het is de Staat der Nederlanden die dient te erkennen dat de gevolgen van het slavernijverleden heden ten dage nog voelbaar zijn. Opgemerkt wordt dat de keren dat de koning zich heeft uitgesproken over een beladen verleden (Indonesië en Wilhelmina in WO II) grote betekenis heeft gehad. Het college wilde niet zover gaan om de koning te verzoeken excuses aan te bieden, maar heeft met deze bewoordingen wel aangegeven dat – indien hij daartoe zou besluiten – dat van zeer grote betekenis zou zijn voor Nederland en de nazaten van totslaafgemaakten.

Een belangrijk aandachtspunt van het Adviescollege is dat educatie en onderwijs veel bijdragen aan kennis en bewustwording. Het slavernijverleden en de doorwerking moeten een vast onderdeel worden van het curriculum in alle onderwijsniveaus en vooral ook in de pedagogische opleidingen. Het bewustzijn van de trans-Atlantische slavernij kan dan door onderzoek, onderwijs en kunstzinnige projecten worden vergroot, onder andere door een nationaal onderzoeksprogramma te starten. Onderzoek moet niet alleen de geschiedenis van slavernij omvatten, maar ook historische en hedendaagse sociaaleconomische, medisch-psychische, spiritueel-religieuze en cultureel-politieke aspecten van de doorwerking. Het perspectief van de nazaten van totslaafgemaakten verdient daarbij nadrukkelijk de aandacht.

Tevens heeft het Adviescollege geadviseerd over het beschikbaar stellen van voldoende en structurele financiering van herstelmaatregelen, waardoor er langdurig geïnvesteerd kan worden in het verminderen van de gevolgen van het slavernijverleden. Een Koninkrijksfonds van

7 Zie voor de noodzaak van wetgeving Rijkkema e.a. 2021; Beavusau 2021.

passende, respectvolle omvang voor de structurele financiering van herstelmaatregelen is daartoe geëigend.

Uitvoering van *Ketenen van het verleden*

Op 19 december 2022 heeft premier Mark Rutte namens de Nederlandse Staat de reactie van het kabinet gegeven op de aanbevelingen van het Adviescollege. Namens de Nederlandse regering bood hij excuses aan voor het handelen van de Nederlandse Staat in het verleden en voor het leed dat daardoor is berokkend.

Nadrukkelijk gaf hij aan dat het aanbieden van excuses slechts een beginpunt is en zeker niet een sluitstuk: het is een komma, en geen punt. Hij volgde daarin de aanbeveling van het Adviescollege om te spreken vanuit de drie kernbegrippen erkenning, excuses en herstel.⁸ Hij sprak de volgende woorden:⁹

'Eeuwenlang hebben de Nederlandse Staat en zijn vertegenwoordigers slavernij mogelijk gemaakt, gestimuleerd, in stand gehouden en ervan geprofitteerd. Eeuwenlang zijn in naam van de Nederlandse Staat mensen tot handelswaar gemaakt, uitgebuit en mishandeld. Eeuwenlang is onder Nederlands staatsgezag de menselijke waardigheid met voeten getreden op de meest afschuwelijke manier. En te weinig hebben opeenvolgende Nederlandse regeringen na 1863 gezien en erkend dat het slavernijverleden een negatieve doorwerking had en heeft.

Daarvoor bied ik namens de Nederlandse regering excuses aan. (...)'

De woorden van de minister-president en de stap die de Nederlandse regering heeft gezet, zijn historisch te noemen. De regering is in dezen ook van ver gekomen en heeft ondanks het feit dat er in de samenleving nog steeds verdeeldheid heerst over nut en noodzaak van excuses, deze stap wel gezet. Ook heeft de regering het advies van het Adviescollege overgenomen om erkenning, excuses en herstel als uitgangspunt te nemen. Aan de noodzaak tot verdere bewustwording en kennis van het slavernijverleden is gehoor gegeven met het zogenaamde bewustwordingsfonds. Het uitbouwen van de eerder inge-

8 Kamerbrief Kabinetsreactie op het rapport van bevindingen van het Adviescollege dialooggroep slavernijverleden 'Ketenen van het verleden', 19 december 2021.

9 Toespraak minister-president Mark Rutte over het slavernijverleden, 19 december 2022.

zette acties, zoals het opzetten van een nationaal museum en het instellen van de Nationaal Coördinator Racisme en Discriminatie en de staatscommissie, is een stap in de goede richting.

Er is echter nog wel een aantal aandachtspunten te noemen op het gebied van herstel. Om de doorwerking van het slavernijverleden in het heden, zoals institutioneel racisme, discriminatie, achterstelling en achterstanden van de zwarte gemeenschap, te bestrijden zou de regering in samenspraak met de nazaten tot structurele en duurzame oplossingen moeten komen. In samenspraak met het Caribisch deel van het Koninkrijk moet worden gekeken wat voor hen van belang is in hun relatie met het slavernijverleden, en dat geldt ook voor Suriname. Het Adviescollege doet tevens de sterke aanbeveling om meer onderzoek te doen naar de slavernij en slavenhandel in Oost-Indië en die eveneens erkenning te geven.

Belangrijk is dat de nazaten het uitgangspunt zijn en blijven. De aanloop naar 19 december 2022 heeft laten zien hoe belangrijk het is om de sentimenten en gevoelens van degenen die de excuses moeten kunnen aanvaarden tot uitgangspunt te nemen in dit hele proces van erkenning, excuses en herstel.

Literatuur

Allen 2021

R.M. Allen, 'Slavernijverleden bezien vanuit de Nederlandse Cariben', in: Adviescollege Dialooggroep Slavernijverleden, *Keten van het verleden*, 2021, bijlage 4C.

Beavusau 2021

U. Beavusau, 'Adopting a memory law on the Dutch slavery past?', in: Adviescollege Dialooggroep Slavernijverleden, *Keten van het verleden*, 2021, bijlage 4B.

Brandon e.a. 2020

P. Brandon, G. Jones, N. Jouwe & M. van Rossum (red.), *De slavernij in Oost en West*, Amsterdam: Het Spectrum 2020.

Brandsma 2016

B. Brandsma, *Polarisatie. Inzicht in de dynamiek van wij-zij denken*, Amsterdam: Inside Polarisation 2016.

Essed 1984

P. Essed, *Alledaags racisme*, Amsterdam: Feministische Uitgeverij Sara 1984.

Fatah Black e.a. 2022

K. Fatah Black, L. Lauret & J. van den Tol, *Dienstbaar aan de keten? De Nederlandsche Bank en de laatste decennia van de slavernij, 1814-1863*, Leiden: Leiden University Press 2022.

Guadeloupe e.a. 2020

F. Guadeloupe, P. van de Laar & L. van der Linden (red.), *Rotterdam, een postkoloniale stad in beweging*, Amsterdam: Boom 2020.

De Kok 2019

G. de Kok, *Walcherse ketens. De trans-Atlantische slavenhandel en de economie van Walcheren 1755-1780* (diss. Leiden), Zutphen: Walburg Pers 2019.

Oostindie 2020

G. Oostindie (red.), *Het koloniale verleden van Rotterdam*, Amsterdam: Boom 2020.

Rijkema e.a. 2021

B. Rijkema, A. van Rijn & G. Thodé, 'Erkenning, excuses en herstel. Een verkenning van de betekenis van het Nederlands recht en het recht van het Koninkrijk der Nederlanden bij de verwerking van het slavernijverleden', in: Adviescollege Dialoggroep Slavernijverleden, *Ketenen van het verleden*, 2021, bijlage 4A.

Van Stipriaan 2020

A. van Stipriaan, *Rotterdam in slavernij*, Amsterdam: Boom 2020.

Van Stipriaan 2021

A. van Stipriaan, 'Een plaats voor het slavernijverleden in Nederland', in: Adviescollege Dialoggroep Slavernijverleden, *Ketenen van het verleden*, 2021, bijlage 4B, p. 15.

Veraart 2010

W. Veraart, *De passie voor een alledaagse rechtsorde. Over vergeten, herinneren en vergeven als reacties op historisch onrecht* (oratie Amsterdam VU), 2010.

Een kritische blik op slavernijonderwijs

Joandi Hartendorp*

Op 19 december 2022 maakte premier Rutte namens de regering excuses voor het Nederlandse slavernijverleden. Het kabinet verbindt aan de excuses maatregelen die gericht zijn op het vergroten van kennis en bewustwording; dit betekent dat er een bewustwordingsfonds komt, dat zich met name zal richten op onderwijs. ‘Als kabinet willen we meer aandacht geven aan onze gezamenlijke geschiedenis, zodat ons gedeelde slavernijverleden, met alle onrecht en pijn die daar deel van uitmaken, breed gekend en erkend wordt.’¹ Met meer aandacht ambieert het kabinet bewustwording en kennis van het slavernijverleden en de doorwerking hiervan in het heden te vergroten. Het is echter de vraag of het huidige slavernijonderwijs geschikt is om deze ambitie te vervullen. Om hier antwoord op te krijgen is het van belang om inzicht te krijgen in hoe het Nederlandse slavernijonderwijs er daadwerkelijk uitziet.

Sinds de jaren negentig is het Nederlandse slavernijverleden een verplicht onderdeel van het geschiedenisonderwijs (Hogervorst 2006, p. 56). In Nederland wordt geschiedenis gedoceerd aan de hand van tien tijdvakken.² Het is de bedoeling dat iedere leerling tijdens de gehele schoolloopbaan minstens één keer alle tijdvakken, van jagers en boeren tot aan het televisie- en computertijdvak, doorlopen heeft.³ De tijdvakken worden specifiek gemaakt via 49 kenmerkende aspecten. De slavernij wordt meestal behandeld in het tweede jaar van de middelbare school onder het zevende tijdvak: de tijd van pruiken en revoluties. Het daarbij aansluitende kenmerkende aspect is: ‘de uit-

* J.M.L. Hartendorp MLitt (Master of Letters) is PhD-kandidaat bij het department ‘Citizenship and the Humanisation of the Public Sector’ van de University of Humanistic Studies, onder supervisie van prof. dr. Nicole Immler en prof. dr. Hans Alma.

1 Kamerbrief met de reactie van het kabinet op het rapport van het Adviescollege Dialoog-groep Slavernijverleden, rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2022/12/19/kamerbrief-met-reactie-kabinet-op-rapport-adviescollege-dialooggroep-slavernijverleden.

2 Zie geschiedenisexamens.nl/kenmerkende-aspecten.html.

3 Leerlingen die geschiedenis als examenvak kiezen, bestuderen de tijdvakken in de aanloop naar het examenjaar vaak nog een keer.

bouw van de Europese overheersing, met name in de vorm van planta-gekoloniën en de daarmee verbonden Trans-Atlantische slavenhandel, en de opkomst van het abolitionisme'.⁴ Volgens de website van Stichting Leerplan Ontwikkeling⁵ zijn deze kenmerkende aspecten de enige verplichte verwijzing naar slavernij die leerlingen tijdens hun eindexamen moeten kunnen begrijpen op de havo en het vwo.⁶ Er zijn al meerdere onderzoeken uitgevoerd naar de inhoud van het onderwijs over slavernij (Mok e.a. 2011; Sijpenhof 2019; Weiner 2014). Deze studies zijn voornamelijk gebaseerd op analyses van schoolboeken. Mijn promotieonderzoek richt zich daarentegen expliciet op wat docenten zelf vertellen in de klas. Onderwijskundigen stellen dat geschiedenisonderwijs een culturele en sociale praktijk is waarbij persoonlijke overwegingen een belangrijke rol spelen. Vooral bij beladen geschiedenisonderwerpen is het schoolboek vaak ondergeschikt aan de persoonlijke bijdrage van de docent (Åström Elmersjö & Thorp 2020, p. 1). Vandaar dat geschiedenisleraren in onderwijsliteratuur zijn bestempeld als 'poortwachters' (Klein 2017, p. 77). Dit is specifiek van toepassing in Nederland. Ondanks het materiaal dat docenten tot bepaalde hoogte verplicht zijn te gebruiken (de tien tijdvakken), zijn docenten in Nederland vergeleken met andere Europese landen vrijer om eigen keuzes te maken (Boersema & Schimmel 2008, p. 58). De belangrijkste factor bij het bepalen van de hoeveelheid aandacht die wordt besteed aan slavernijonderwijs is volgens historicus Alex van Stipriaan de houding van de leraar (Van Stipriaan 2016, p. 98). Om deze redenen heb ik tussen 2016 en 2021 aan de hand van 35 diepte-

4 Dit kenmerkende aspect samen met alle andere kenmerkende aspecten is te vinden op geschiedenisexamen.nl. In het kenmerkende aspect komt de term 'slavernij' niet voor en er wordt evenmin aandacht besteed aan verzet. Hieronder wordt nader toegelicht waarom dit opmerkelijk is.

5 'SLO, een doordacht curriculum dat doen we samen', slo.nl/sectoren/vmbo/geschiedenis-vmbo/onderbouw/doelen-kaders/.

6 Op het vmbo is het kenmerkende aspect recentelijk aangepast en geworden: 'slavenarbeid op plantages en de opkomst van het abolitionisme'.

interviews⁷ met geschiedenisdocenten⁸ een beeld geschetst van hoe er betekenis gegeven wordt aan slavernijgeschiedenis op het voortgezet onderwijs.⁹

De verzamelde data zijn geanalyseerd met behulp van kritische thematische analyse, een methode waarmee verhaalpatronen thematisch en kritisch kunnen worden geïnterpreteerd in interviews.¹⁰ In de volgende paragrafen worden de thema's besproken die naar voren zijn gekomen. Dit wordt gevolgd door een conclusie met enkele aanbevelingen die betrekking hebben op de ambitie van het kabinet.

Weinig aandacht voor slavernij in 'de Oost'

Bij het Nederlandse slavernijverleden wordt vaak onbewust een connectie gemaakt met de West-Indische Compagnie (WIC) en slavernij in Noord-, Midden- en Zuid-Amerika (Welie 2008, p. 48). Daarentegen was de Vereenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) ook betrokken bij slavenhandel en slavernij rond de Indische Oceaan; het was in Indonesië waar de eerste totslaafgemaakten te werk zijn gesteld (Manuhutu 2020, p. 148). Ondanks dit historische feit wordt in Nederland zowel in de historiografie als in de herinneringscultuur van de slavernij de nadruk gelegd op de trans-Atlantische slavernij. 'Geen monument, geen gedenkteken geen discussie. Geen veelomvattende wetenschappelijke studie en ook geen plaats voor slavenhandel en slavernij in de Oost in ons onderwijs over het nationale slavernijverleden'

- 7 Het eerste deel van de interviews bestond uit vragen over de didactische en pedagogische keuzes die docenten maken. Welke strategieën, vaardigheden, instrumenten en materialen gebruiken docenten en met welk onderwijsdoel? Het tweede deel van het interview richtte zich op het verhaal; welke verhalen worden overgebracht door de verschillende didactische en pedagogische keuzes die docenten maken? Het doel van het interview: gedetailleerd inzicht krijgen in de onderwijspraktijk.
- 8 Om een diverse steekproef te creëren zijn docenten met verschillende achtergronden en leeftijden uit verschillende delen van Nederland geïnterviewd. Er zijn interviews afgenomen met docenten van grote en kleine scholen, religieuze en seculiere scholen en (zoals docenten zelf beschreven) 'zwarte' en 'witte' scholen. Om een breed scala aan onderwijspraktijken te kunnen analyseren, werden docenten met eerstegraads en tweedegraads onderwijsbevoegdheid geïnterviewd.
- 9 Uit een publicatie van didactisch expert Arie Wilschut uit 2002 blijkt dat leerlingen in het voortgezet onderwijs historische kennis het best behouden en onthouden. Daarom zijn alleen docenten uit het voortgezet onderwijs geïnterviewd.
- 10 De diepte-interviews hebben gedetailleerde informatie opgeleverd, die vervolgens is gecodeerd in Atlas.ti. Door het coderen zijn patronen ontdekt, waarbij de onderlinge relaties tussen deze patronen zijn geanalyseerd om de belangrijkste thema's die de onderwijspraktijk bepalen, vast te kunnen stellen.

(Baay 2015, p. 17). De interviews met docenten onderstrepen deze observatie. Een docent antwoordde op de vraag in hoeverre slavernij in de Nederlandse koloniën aan bod kwam met:

'Nederlands-Indië? Dat doen we wel, en daar is natuurlijk niet slavernij in de vorm van slavernij zoals waar mensen openlijk werden verkocht aan een ander, dat niet, maar wel inderdaad hoe de Indiërs daar werden behandeld.'

Dit citaat illustreert dat slavernij in Indonesië als iets anders wordt gezien. Onder Nederlands koloniaal bewind werden in Indonesië en andere gebieden rond de Indische oceaan wel degelijk mensen 'openlijk' verkocht (Brandon e.a. 2020). Het beeld waarin deze vorm van slavenhandel met name met de handel en slavernij van de WIC geassocieerd wordt, is te beperkt.

Het koloniale bestel in Indonesië blijft overigens niet buiten beschouwing. De interviews hebben zelfs laten zien dat docenten, als ze gevraagd worden naar slavernij in Nederlandse koloniën, eigenlijk meteen over Indonesië beginnen. Echter, dit leidt meestal tot een bespreking van het cultuurstelsel, of de ethische politiek.¹¹ Nederlandse slavernij wordt beperkt in verbinding gebracht met Indonesië dan wel andere regio's rond de Indische Oceaan. Een verklaring hiervoor is de geschiedschrijving, die zich ook pas recentelijk meer expliciet op slavernij in 'de Oost' is gaan richten.

Geen slavernij, maar slavenhandel

Om een nauwkeurig beeld te krijgen van onderwijs over slavernij, is het van belang om te bepalen wat er precies wordt verstaan onder slavernij. Een van de eerste interviewvragen was dan ook: 'Wat vertelt u over Nederlandse slavernij?' Vaak werd deze vraag beantwoord met een beschrijving van de driehoekshandel, zoals het volgende citaat illustreert:

¹¹ Het cultuurstelsel was een Nederlands koloniaal beleid dat Indonesiërs dwong gewassen te produceren tegen extreem lage lonen voor Europese markten. De 'ethische politiek' kan worden beschreven als een politieke beweging die rond het einde van de negentiende eeuw begon en tot doel had de Indonesische bevolking 'op te voeden' in plaats van te onderwerpen (Bosma 2005).

'Nou, op de eerste plaatst laat je natuurlijk zien hoe het werkte dus dan heb je nog de driehoekshandel, wat daar precies mee gebeurt en hoe daar geredeneerd is door de mensen die dat hebben gedaan. Het is telkens met een vol schip verder gaan en dan uiteindelijk je winst maken in Europa, laten we ons daarover niks wijs maken, daar gaat het om.'

Op de vraag of er aandacht besteed werd aan slavernij specifiek, in plaats van slechts handel, antwoordde een docent:

'[N]ee, niet zo zeer, het is echt meer de inderdaad de, gewoon, in de driehoekshandel, het vervoer, de verkoop.'

Beide citaten laten de onbewuste associatie van Nederlandse slavernij met handel zien. Als gevolg hiervan wordt de intergenerationele uitbuiting van totslaafgemaakten in de Nederlandse koloniën meestal niet besproken tijdens de lessen.

Leraren hebben daar een aantal redenen voor. Een docent gaf aan dat hij zich zo laat meeslepen in het voor het voetlicht brengen van de overtocht,¹² dat er onvoldoende tijd overblijft om de slavernij die op de overtocht volgde te bespreken. Een andere docent behandelt slavernij als onderdeel van een breder mensenrechtenthema, wat betekent dat naast het bespreken van de handel er weinig tijd overblijft om slavernij te behandelen. Weer een andere docent gaf aan prioriteit te geven aan historische empathie,¹³ waardoor 'feitelijke kennis' het onderspit delft. Al deze docenten kampen met tijdsgebrek, wat ertoe kan leiden dat de daadwerkelijke slavernij in het slavernijonderwijs onderbelicht blijft.

Aangezien geschiedenisdocenten in Nederland relatief vrij zijn om persoonlijke interesses na te streven, is de bevinding uit de kritische thematische analyse dat handel centraal gesteld wordt opmerkelijk. Docenten zouden ervoor kunnen kiezen om specifiek de slavernij te bespreken, zoals zij er nu voor kiezen om andere niet-verplichte onderwerpen op te nemen, zoals mensenrechten, Amerikaanse geschiedenis of uitgebreide oefeningen gericht op historische empathie.

12 Veel van de geïnterviewde docenten besteedden veel aandacht aan het onderstrepen van het gruwelijke karakter van het vervoer van de totslaafgemaakten tijdens de overtocht van Afrika naar Amerika.

13 Historische empathie is een vaardigheid in het geschiedenisonderwijs, waarbij leerlingen oefenen met inleven in historische figuren om hun context beter te begrijpen.

Historica Maria Luce Sijpenhof heeft slavernijschoolboeken onderzocht en trekt de conclusie dat leerlingen leren over de belangrijkste producten op de plantage, terwijl het ‘integrale politieke, sociale en culturele systeem dat de productie van deze producten mogelijk maakt, onaangeroerd blijft’. Zij stelt: ‘[H]et slavernijverleden wordt genuanceerd door economische redeneringen’ (Sijpenhof 2019, p. 158). Hiermee doelt zij op de observatie dat slavernij wordt gezien als een misdaad die zich beperkt tot de handel, terwijl het opnemen van de daadwerkelijke daad van slavernij het tot een misdaad van grotere omvang zou maken. De interviews weerspiegelen Sijpenhofs bevindingen dat de daadwerkelijke slavernij in de Nederlandse koloniën vrijwel verdwenen is uit het Nederlandse onderwijs. Het verhaal over handel, waarin de Afrikaanse totslaafgemaakten behoren tot de producten die over de wereld worden vervoerd, domineert. Dit betekent dat in het Nederlandse slavernijonderwijs de slavernij wordt beperkt tot de slavenhandel; daderschap in slavernij wordt naar Amerika verplaatst.

Een focus op Amerikaanse verhalen

Onderwijs over de slavernij begint vaak met de ‘ontdekking’ van Amerika door Columbus; het verhaal van de ‘ontdekking’ introduceert de trans-Atlantische slavenhandel. Na de handel wordt in veel verhalen aandacht besteed aan de afschaffing van de slavernij. De slavernij in de Nederlandse koloniën blijft grotendeels onbesproken. Wanneer slavernij wel aan bod komt, dan betreft dit het Amerikaanse slavernijverleden; om een beeld te geven van het plantageleven worden vaak Amerikaanse bronnen gebruikt.

Een populaire film bij de geïnterviewde geschiedenisdocenten is *12 years a slave*. Ook worden films getoond over de burgerrechtenbeweging van Afro-Amerikanen als *The help*. Het gebruiken van de Amerikaanse burgerrechtengeschiedenis laat zien dat docenten een verband zien tussen het Amerikaanse slavernijverleden en de Amerikaanse burgerrechtenbeweging in de twintigste eeuw. Geschiedenis van de burgerrechten wordt onderwezen om de leerlingen een beeld te geven van de gevolgen van de slavernij, maar ook om hun opbouwende verhalen te vertellen over vreedzaam verzet in de twintigste

eeuw. Dit wordt gebruikt om betekenis te geven aan de positie van Afro-Amerikanen in de Amerikaanse geschiedenis en het heden. Maar de vraag blijft: waarom zouden docenten überhaupt Amerikaanse geschiedenis bespreken? Docenten geven aan beperkte tijd te hebben; dit was ook de voornaamste reden waarom er vooral aandacht aan slaven*handel* besteed wordt. Als er weinig tijd in een les overblijft, is het interessant om te verkennen waarom docenten, wanneer ze wel slavernij bespreken, zich richten op katoenplantages in Virginia in plaats van suikerplantages in Suriname. Waarom staan Frederick Douglas, Uncle Tom en Martin Luther King centraal? Deze vragen zijn vooral relevant omdat Amerikaanse geschiedenis geen centrale rol speelt in de huidige geschiedenisexamens.¹⁴

Een verklaring is de uitgebreide en toegankelijke hoeveelheid informatie over het Amerikaanse slavernijverleden. Docenten beweren geraakt te zijn door Amerikaanse series als *Roots* en boeken als *Uncle Tom's cabin*; in de populaire cultuur is een associatie met de Amerikaanse slavernij heel gemakkelijk gemaakt. Er zijn Nederlandse films over slavernij, zoals *Hoe duur was de suiker*, die sommige docenten gebruiken en die een (nogal geromantiseerd) beeld van het plantageleven laat zien, maar er zijn veel meer Amerikaanse films over slavernij.

Toch is vooral de laatste jaren de beschikbaarheid van materiaal over de Nederlandse slavernij toegenomen in Nederland. Ook bieden educatieve websites, archieven en museumtentoonstellingen uitgebreid materiaal voor het basis- en voortgezet onderwijs dat docenten kunnen gebruiken. Niet veel van de geïnterviewde leraren waren op de hoogte van deze ontwikkelingen.

Over het algemeen leken de docenten zich ook niet bewust van hun focus op Amerika. Daarentegen stellen historici Van Stipriaan en Willemsen beiden dat Nederlanders in algemene zin betekenis geven aan het slavernijverleden door de Nederlandse betrokkenheid te verwaarlozen en de Amerikaanse ervaringen te benadrukken (Van Stipriaan 2015, p. 2; Willemsen 2006, p. 143). Historicus Rik van Welie betoogde in 2008 dat door de letterlijke afscheiding van de totslaafgemaakten van de Nederlandse samenleving 'er nauwelijks behoefte was om in de metropool in het reine te komen met de koloniale slavernij' (Welie 2008, p. 50). Hij vervolgt met te stellen dat het door deze scheiding bijna logisch is dat veel Europeanen 'een Hollywood-achtig beeld

¹⁴ In de eerder besproken tijdvakken en kenmerkende aspecten spelen de Amerikaanse slavernij en burgerrechten geen centrale rol.

oproepen van zwarte slaven die katoen plukken in het antebellum Zuiden alsof het een exclusief Amerikaanse uitvinding is' (p. 50).

In de beschreven onderwijspraktijken wordt leerlingen gevraagd te reflecteren op een geschiedenis die niet van hen is. Nederlanders worden geassocieerd met slavenhandel, maar de slavernij vond ergens anders plaats en werd door iemand anders gedaan. Bovendien worden de repercussies van de slavernij, zoals institutioneel racisme en sociale en economische ongelijkheid, ook in een Amerikaanse context geplaatst. Met het onderwijzen van de geschiedenis van de Amerikaanse slavernij riskeren docenten dat ze een geëxternaliseerd beeld van slavernijgeschiedenis creëren voor toekomstige generaties.

Van normaal naar abolitionisme

Het vierde thema heeft betrekking op het beschrijven van slavernij als een algemeen geaccepteerd en gangbaar verschijnsel. Verhalen suggereren dat in het verleden de perceptie van slavernij als iets normaal voortkwam uit waarden en normen die tegenwoordig niet meer gangbaar zijn. Docenten bieden ook een Bijbelse verklaring voor slavernij; er wordt uitgelegd dat de Afrikanen werden gezien als afstammelingen van de vervloekte Cham. Andere docenten leggen de nadruk op het grote economische voordeel dat de wijdverspreide acceptatie van de slavenhandel verklaart. Om standplaatsgebondenheid¹⁵ te stimuleren wordt er veel tijd en aandacht besteed aan het beschrijven van de historische context; er wordt benadrukt dat de zeventiende eeuw een harde tijd was. Zo zegt een van de docenten:

'Ik wil dat ze begrijpen dat slavernij, in die tijd een verschijnsel was dat veelvuldig voorkwam; [het was] een geaccepteerd verschijnsel maatschappelijk gezien. Maar, dat er dus mensen zijn die op een gegeven moment in een, tegen de stroom in hè, durfde te gaan. Dus vraag ik altijd de aandacht voor de mensen die, William Wilberforce bijvoorbeeld, iemand die dus zijn

15 Volgens examenblad.nl betekent standplaatsgebondenheid: 'Menselijk gedrag (denken en doen) in het verleden verklaren vanuit de toen en daar bekende en geaccepteerde kennis en waarden en vanuit de identiteit van individuen en groepen die in die tijd en/of op die plaats leefden en hierbij rekening houden met verschillende factoren die de standplaatsgebondenheid van mensen of een groep bepalen. (Bijvoorbeeld: waardesystemen, politieke, sociaaleconomische en culturele oriëntatie, kennis, gender, karakter, toevallige factoren).'

leven lang zich min of meer heeft ingespannen om dat verschijnsel aan de kaak te stellen.'

Wat dit citaat ook laat zien, is het narratief dat de Europeanen zich op een gegeven moment realiseren dat slavernij niet normaal is, wat leidt tot abolitionisme. Echter, het in Europa plaatsen van alle factoren die de normaliteit en uiteindelijke afschaffing van slavernij hebben bepaald, getuigt van een eurocentrisch perspectief, dat de emancipatiebewegingen in de Nederlandse koloniën verwaarloost. Leraren bespreken de idealen van de verlichting en vergelijken deze met de slavenhandel, om zo het contrast tussen beide te benadrukken. Dit contrast wordt gepresenteerd als een logische reden voor het afschaffen van de slavernij.

Beide narratieven zijn historisch gezien juist. De Europese samenleving ten tijde van de Nederlandse slavernij kon zeker als wreed worden beschouwd. Historicus Piet Emmer betoogt dit wanneer hij details beschrijft van de wijdverspreide ontberingen in Europa in de tijd dat de Nederlanders grote spelers waren in de slavenhandel. Hij verwijst naar de dertigjarige oorlog (1618-1648) en het wijdverbreide gebruik van marteling en doodstraf om te laten zien hoe weinig waarde werd gehecht aan het witte Europese mensenleven (Emmer 2003). Even historisch accuraat is de impact van abolitiebewegingen. Vooral Britse abolitionisten speelden een beslissende rol in de mentaliteitsverandering van zowel burgers als politieke elites over de slavenhandel en de slavernij in de koloniën. De abolitionistische bewegingen in Europa drongen via verschillende trajecten met succes aan op de wettelijke afschaffing van de slavernij (Janse 2007).

Daarentegen leren dat slavernij 'normaal' was totdat de Europeanen van gedachten veranderden en de slavernij afschaften, toont alleen het perspectief van de Europeanen die zich met slavernij bezighielden – een zeer selectieve visie. Het gaat namelijk voorbij aan de stemmen van degenen die zich tegen de slavernij uitspraken, zowel in Europa als in de koloniën, voordat het abolitionisme aan het eind van de achttiende eeuw een slagvaardige beweging werd. Het gaat ook voorbij aan het feit dat slavernij door de Europeanen uitsluitend was voorbehouden aan mensen van kleur. Dit suggereert dat slavernij niet voor alle mensen als 'normaal' werd beschouwd.

Een minderheid van de geïnterviewde docenten behandelt het niet-Europese verzet tegen de slavernij. Zij bespreken het verzet van Tula

op Curaçao, de marrongemeenschappen en de oorlogen die de Nederlanders voerden en verloren tegen Boni in Suriname. Deze verhalen weerleggen het idee dat de verlichting de belangrijkste drijfveer was voor de afschaffing van de slavernij. Door verzetsverhalen op te nemen wordt de focus op normaliteit en abolitionisme doorbroken, omdat verzet impliceert dat in ieder geval degenen die tot slaaf gemaakt waren, de slavernij niet accepteerden als een normale manier van leven.

De zwarte totslaafgemaakte als de ‘ander’

De docenten hechtten waarde aan het tot leven brengen van het slachtofferperspectief:

‘En dan laat ik ook inderdaad een plaatje zien van dat beroemde slavenschip en ik zeg: er werd ook weleens gezegd dat ze best goed vervoerd werden want, immers, het was kostbare waar. Nou ammehoela, Er werden twee, drie honderd slaven op zo’n schip vervoerd. Ja als er vijf dood gingen, dat was maar een klein beetje, net zoals varkens nu in enorme wagens op elkaar gepropt in de snoeihitte verreden worden. Die paar die het niet overleven, dat zijn de kosten niet. Het was rendabel om er driehonderd in een schip te proppen. Dat maak ik ze wel duidelijk. Ik maak het heel visueel voor ze.’

De vergelijking met vee kwam vaker terug:

‘Nou, dan de reis op zo’n schip, hoe vreselijk dat geweest moet zijn. Dat er vaak ziektes uitbraken en zoals dat dan ook in de veehouderij gebeurt dat mensen dan worden geruimd. Ja, en dat je dan, ja, bij aankomst mensen moesten er verkoopbaar uitzien. Dat mensen ook vetgemest werden, opgekalefaterd, opgepoetst werden om zo aantrekkelijk mogelijk op de markt gezet te worden. En vervolgens, ja, mensen voor alles en nog wat aan het werk gesteld werden. Ja, dat is een beetje de grote lijn van het verhaal.’

Deze citaten laten zien dat leraren proberen meer bewustzijn te creëren over de gruwelijkheden van de slavenhandel. Hierdoor wordt het slachtofferperspectief benadrukt, waarbij soms taal gebruikt wordt die stereotypering in de hand werkt.

Om een beeld te geven van hoe het moet zijn geweest om tot slaaf te zijn gemaakt op plantages, worden vaak Amerikaanse films getoond; zoals eerder gesteld, is *12 years a slave* populair. Echter, er worden soms ook Nederlandse films getoond. Zo liet een docent de Nederlandse film *Hoe duur was de suiker* zien om zijn leerlingen te confronteren met de hiërarchische machtsstructuren die zwarten ondergeschikt maakten aan witten en ervoor zorgde dat seksueel misbruik op grote schaal kon plaatsvinden. Deze film was de enige manier waarop hij de slavernij in de Nederlandse koloniën aan zijn leerlingen liet zien. Wat deze Amerikaanse en Nederlandse film gemeen hebben, is dat de totslaafgemaakten worden weergegeven als hulpeloze slachtoffers. De geschiedenis lijkt hun te overkomen, ze spelen een ongecompliceerde passieve rol, terwijl witte Europeanen en Amerikanen de controle hebben over hun lot, hun lichaam en hun uiteindelijke bevrijding. Er was echter een duidelijk contrast waar te nemen in de manier waarop docenten Afrikaanse mensen beschreven; Afrikanen worden over het algemeen gerepresenteerd als onderworpen slachtoffers, of als daders:

‘Dus de Europeanen werden bijvoorbeeld geconfronteerd in Afrika met dat stamhoofden bijvoorbeeld krijgsgevangenen van een andere stam als betaalmiddel aanboden voor bijvoorbeeld geweren. Dat ze weer meer macht gaven over andere stammen. Ik zeg; en de Europeanen hebben dat vervolgens heel erg groot gemaakt en uitgebuit en zo zeg maar. Ze hebben niet per definitie slavernij gebracht in Afrika, dus dat is de andere kant van die medaille, die je probeert te vertellen.’

Dit is een voorbeeld van een verhaal dat vaak verteld wordt om aan te tonen dat Europese slavernij afhankelijk was van Afrikaanse slavernij. Uit de interviews is gebleken dat over het algemeen de totslaafgemaakten niet als complexe individuen worden gepresenteerd. Ze worden, zoals bovenstaande citaten illustreren, vaak ‘anders’ neergezet, als producten, als vee, als slachtoffer, of als dader.

Het concept ‘othering’ werd gemunt door postkoloniaal onderzoeker Gayatri Chakravorty Spivak (1985) en de term heeft sindsdien meer hedendaagse definities gekregen, bijvoorbeeld: ‘essentialisering van menselijke wezens tot negatieve stereotypen of producten’ (Sijpenhof 2019, p. 139). Volgens Sijpenhof (2019) gebeurt ‘othering’ van Afrikanen in geschiedenisboeken niet alleen in beschrijvingen van het sla-

vernijverleden, maar overal waar zwarte mensen deel uitmaken van het verhaal. Een vergelijkbare conclusie kan worden getrokken uit de onderwijspraktijken die door de docenten werden beschreven. Als de nadruk niet ligt op Afrikaans ouderschap, worden Afrikaanse totslaafgemaakten afgeschilderd als hulpeloos en niet in staat om hun onderdrukking, lijden en veronderstelde minderwaardigheid te ontstijgen. Het risico van deze weergave is dat leerlingen een stereotyperend beeld krijgen van de Afrikaanse totslaafgemaakten, wat potentieel hun beeld van zwarte mensen in algemene zin beïnvloedt. In deze ‘essentialisering’ worden zwarte totslaafgemaakten gezien als inherent anders dan de uiteindelijk ‘verlichte’ witte Europeanen. Hun vereeuwigde onderdanige essentie kan als een rechtvaardiging worden geïnterpreteerd voor slavenhandel en slavernij (Sijpenhof 2019).

Conclusie

Het stereotyperend ‘anders’ beschouwen van totslaafgemaakten als slechts dader of slachtoffer in een overwegend economisch handelsdiscours verklaart waarom slavernij voor daders in het verleden als normaal gezien werd. Dit narratief wordt echter in huidige lespraktijken voortgezet. De perceptie dat totslaafgemaakten ‘anders’ zijn, maakt ook hun geschiedenis ‘anders’. Dit verklaart wellicht waarom slavernij zelf niet met Nederlandse geschiedenis wordt geassocieerd (Nederlands-Indië), maar vooral als een verschijnsel in het buitenland (Amerika) wordt onderwezen. Bovendien wordt tot op de dag van vandaag een onderscheid in stand gehouden tussen de ‘verlichte’ Europeanen, die de barbaarse Afrikaanse slavenhandel en slavernij afschaffen, en de Afrikanen, die stereotyperend beschreven worden als onderworpen slachtoffer of belangrijke speler in handel. Het handels- en superioriteitsjargon uit de zeventiende, achttiende en negentiende eeuw werken door in hedendaagse onderwijspraktijken. Een bewustwording en beperking van deze doorwerking moeten voorafgaan aan het vervullen van de ambitie van het kabinet om de aandacht voor het slavernijverleden in het onderwijs te vergroten.

Dit kan worden bereikt door ervoor te zorgen dat niet alleen de handel, maar ook de Nederlandse slavernij in alle (voormalige) koloniën geprioriteerd wordt. Het is eveneens van belang dat de verhalen die in de klas worden verteld niet alleen focussen op (Amerikaanse) onder-

drukking en afschaffing, maar ook op verzet en emancipatie. Dit zal bijdragen aan een complexer beeld van de tot slaaf gemaakte Afrikanen: humanisering in plaats van stereotypering. Tezamen kunnen deze interventies bijdragen aan het doorbreken van de doorwerking van het slavernijverleden in het onderwijs en kan er verantwoord betekenis gegeven worden aan het vergroten van de aandacht voor het Nederlandse slavernijverleden in het onderwijs voor toekomstige generaties.

Literatuur

Åström Elmersjö & Thorp 2020

H. Åström Elmersjö & R. Thorp, 'The cold war, historical culture and history education: Swedish teachers' entangled narratives of history and memory', *Acta Didactica Norge-Tidsskrift for Fagdidaktisk Forsknings-Og Utviklingsarbeid i Norge* (14) 2020, afl. 2, p. 1-21.

Baay 2015

R. Baay, *Daar werd wat gruwelijks verricht: slavernij in Nederlands-Indië*, Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Genneep 2015.

Boersema & Schimmel 2008

J.R. Boersema & N. Schimmel, 'Challenging Dutch Holocaust education: Towards a curriculum based on moral choices and empathetic capacity', *Ethics and Education* (3) 2008, afl. 1, p. 57-74.

Brandon e.a. 2020

P. Brandon, e.a. (red.), *De slavernij in Oost en West: Het Amsterdam-onderzoek*, Amsterdam: Spectrum 2020.

Bosma 2005

U. Bosma, 'Het cultuurstelsel en zijn buitenlandse ondernemer. Java tussen oud en nieuw kolonialisme', *TSEG-The Low Countries Journal of Social and Economic History* (2) 2005, afl. 2, p. 3-28.

Emmer 2003

P.C. Emmer, *De Nederlandse slavenhandel 1500-1850*, Amsterdam: De Arbeiderspers 2003.

Hogervorst 2006

L. Hogervorst, 'Is de slaaf slecht bedeed in het onderwijs?: een onderzoek naar beeldvorming rond slavernij in de naoorlogse Nederlandse geschiedenisboekjes', *Oso: Tijdschrift Voor Surinaamse Taalkunde, Letterkunde En Geschiedenis*, (25) 2006 afl. 3, p. 56-67.

Janse 2007

M.J. Janse, *De afschaffers. Publieke opinie, organisatie en politiek in Nederland 1840-1880*, Amsterdam: Wereldbibliotheek 2007.

Klein 2017

S. Klein, 'Preparing to teach a slavery past: History teachers and educators as navigators of historical distance', *Theory & Research in Social Education* (45) 2017, afl. 1, p. 75-109.

Manuhutu 2020

W. Manuhutu, 'Mokum en Maluku', in: P. Brandon e.a. (red.), *De slavernij in Oost en West. Het Amsterdam-onderzoek*, Amsterdam: Spectrum 2020, p. 140-148.

Mok e.a. 2011

I. Mok e.a., '*Juf was dat echt zo?*' *Lessen over slavernij in het Amsterdamse voortgezet onderwijs*, Amsterdam: Gemeente Amsterdam 2011.

Sijpenhof 2019

M.L. Sijpenhof, 'Racialized narratives in Dutch history text-books. A critical race examination', *Historia Y Memoria De La Educación* (10) 2019, p. 131-174.

Spivak 1985

G.C. Spivak, 'The Rani of Sirmur: An essay in reading the archives', *History and Theory* (24) 1985, afl. 3, p. 247-272.

Van Stipriaan 2015

A. van Stipriaan, in: M. van der Kaaij, 'Wij kunnen onmogelijk racistisch zijn', *Trouw* 14 november 2015.

Van Stipriaan 2016

A. van Stipriaan, 'Dutch dealings with the slavery past: Contexts of an exhibition', in C.A.M. Boxtel e.a. (red.), *Sensitive pasts: Questioning heritage in education*, New York: Berghahn 2016, p. 92-108.

Weiner 2014

M.F. Weiner, '(E)racing slavery: Racial neoliberalism, social forgetting, and scientific colonialism in Dutch primary school history textbooks', *Du Bois Review: Social Science Research on Race* (11) 2014, afl. 2, p. 329-351.

Welie 2008

R. Welie, 'Slave trading and slavery in the Dutch colonial empire: A global comparison', *New West Indian Guide/Nieuwe West-Indische Gids* (82) 2008, afl. 1-2, p. 47-96.

Willemsen 2006

G. Willemsen, *Dagen van gejuich en gejubel: viering en herdenking van de afschaffing van de slavernij in Nederland, Suriname en de Nederlandse Antillen*, Amsterdam: NiNsee 2006.

Wilschut 2002

A. Wilschut, 'Historisch besef als onderwijsdoel', *Nieuwste Tijd* (2) 2002, afl. 6, p. 19-33.

Multiperspectiviteit in de maatschappelijke beeldvorming rondom de Curaçaose creoolse spiritualiteit

Rose Mary Allen*

Totslaafgemaakten brachten hun eigen spirituele geloofsopvattingen en rituelen uit Afrika mee naar de Cariben. Vervolgens werden die verder beïnvloed door de nieuwe omstandigheden daar waar zij zich bevonden, de relatie met de inheemse spiritualiteit, alsook de mate van blootstelling aan het christelijke geloof. Men spreekt hierbij van de creoolse spiritualiteit. Dit zijn de geloofsopvattingen en praktijken die het spiritueel erfgoed vormen van de Afrikaanse diaspora, ontstaan op het Amerikaanse continent en in de Cariben als gevolg van de trans-Atlantische slavenhandel, die van de zestiende tot en met de negentiende eeuw duurde (Knoop 2008).

Er is meer onderzoek gedaan naar de Curaçaose creoolse spiritualiteit in de twintigste eeuw dan die ten tijde van de slavernijperiode en vlak erna (Allen 1989; Bernadina 1981; Ansano 1990; Rutten 2003; Blom e.a. 2015; Witteveen & Harms 2009; Van der Velden 2011). Tijdens de slavernij waren er allerlei verboden tegen 'ordeverstoring' zijdens de totslaafgemaakten. Daarom hielden zij hun religieuze activiteiten meestal buiten het directe gezichtsveld van de slavenhouders, met als gevolg dat die praktijken pas in de geschreven historische bronnen zichtbaar – en afgekeurd – werden, wanneer personen die bij de rituelen betrokken waren om de een of andere reden met justitie in aanraking waren gekomen. Ook vanwege het orale karakter van de creoolse geloofspraktijk is die niet expliciet terug te vinden in de geschreven historische bronnen. Orale historische onderzoeken waarbij interviews gehouden worden met mensen van de oudere generaties over het verleden geven ons ook inzicht in de periode na de emancipatie.

* Prof. dr. R.M. Allen is buitengewoon hoogleraar Cultuur, gemeenschap en geschiedenis aan de University of Curaçao Dr. Moises da Costa Gomez.

Dit artikel is een verkenning van deze creoolse spiritualiteit en beoogt aan de hand van beschikbaar historisch bronnenmateriaal van onder andere rechtspraak inzicht te geven in de maatschappelijke beeldvorming eromheen, zowel tijdens de periode van slavernij als vlak na 1863, het jaar van de afschaffing van de slavernij. In het artikel worden de verschillende gezichtspunten en perspectieven ten aanzien van de creoolse spiritualiteit nagegaan. De term *brua* is hierbij centraal, daar deze term veel wordt gebruikt in de beschikbare bronnen. Aan de hand van bepaalde cases, afgeleid uit historische bronnen en de orale geschiedenis, zal worden gekeken hoe de creoolse spiritualiteit zich heeft gemanifesteerd tijdens de slavernij en vlak na de afschaffing ervan.

Studies over de Curaçaose spiritualiteit in de twintigste eeuw

Brua genoot de aandacht van priesters van de rooms-katholieke kerk, die in de negentiende eeuw een steeds meer bepalende rol kreeg in het leven van de zwarte bevolking. In 1949 publiceert de priester-historicus M.D. Latour hierover een artikel getiteld 'Voodoo op Curaçao'. In zijn beschrijving in een ander artikel stelt hij dat *brua* gelijk is aan het *obeah* van de Engelstalige Cariben. Voor hem komt het neer op tovenarij, oplichterij, boerenbedrog en kwakzalverij die profiteert van de goedgelovigheid van eenvoudige mensen. De *obeahman* is voor hem een moderne West-Indische versie van de Afrikaanse medicijnman.¹ Latour associeert *brua* dus met dom gedrag en kwaadaardige praktijken, zoals oplichting en het toebrengen van schade aan een vijand door gebruik te maken van bovennatuurlijke krachten – een van de connotaties die het nog steeds heeft.

De dominicaner priester Paul Brenneker en Elis Juliana hebben door middel van de methode van participerende observatie kennis over de rituelen, die ook zij onder de collectieve term *brua* groepeerden, vergaard en vastgelegd in boeken. Zij stonden in principe sympathiek tegenover de verschillende gebruiken en praktijken van de volklasse. Toch zag ook Brenneker, als rooms-katholiek geestelijke, *brua* uiteindelijk als hekserij, bijgeloof, spiritualisme en alles wat zich verder bin-

1 'Obeahman eet kippen en verkondigt orakeltaal', *Amigoe di Curacao: weekblad voor de Curacaosche eilanden* (Willemstad), 7 augustus 1954, p. 5, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010404356:mpeg21:p005>.

nen de grenzen van de bovennatuurlijke wereld bevindt (Brenneker 1966, p. 1, 7). Zijn onderzoekpartner Elis Juliana daarentegen zei tijdens een lezing in 1976 dat *brua* niet langer als een heidens bijgeloof moest worden beschouwd – een uitspraak waarvoor hij kritiek kreeg.² Juliana's perspectief op *brua* verschilde dus van dat van Brenneker. Een dergelijke nuancerende visie vindt men ook in de publicatie van de priester-socioloog Cees Streefkerk (1977) en de etnofarmacologische studies van A.M.G. Rutten (Rutten & Stadius van Eps 1998; Rutten 2003).

De antropoloog Richenel Ansano, die zelf ook een *healer* is, geeft de voorkeur aan de term *montamentu* in plaats van *brua*, omdat degenen die de creoolse spiritualiteit praktiseren zelf de term *brua* niet gebruiken (De Windt 2019). *Montamentu* benadrukt meer de creoolse spiritualiteit, met vaste rituelen, een liturgische kalender, inwijdingen, leertrajecten, specialisten en speciaal ingewijde ruimtes met voornamelijk rooms-katholieke heilige attributen (De Windt 2019). De kennis van de specialisten is veelal gebaseerd op mondelinge traditie, van generatie op generatie doorgegeven, terwijl de praktijken meestal gehuld zijn in strikte sociale taboes en voorschriften over wat wel of niet mag. De term *montamentu* is ook gebruikt door de antropologe Frieda Bernadina, die in de jaren tachtig via participierend onderzoek gedetailleerde etnografische inzichten verschaftte in de rituelen. Zij ging ook dieper in op het mediumaspect ervan, waarbij personen in een trance raken en fungeren als een soort medium tussen de geestelijke/bovennatuurlijke en de menselijke/natuurlijke wereld. Afrikaanse goden en godinnen in de gedaante van rooms-katholieke heiligen worden om interventie gevraagd in moeilijke situaties (Witteveen & Harms 2009). Deze elementen komen ook voor in andere Afro-Caribische religies, zoals in de Haïtiaanse voodoo, Cubaanse santeria, enzovoort.

Ook binnen de psychiatrie is de wetenschappelijke belangstelling voor de creoolse spiritualiteit groot, gezien de talrijke publicaties die hier naar verwijzen (Blom e.a. 2015). Studies, zowel op de eilanden als in Nederland, concluderen dat *brua* een substantiële rol speelt bij de vormgeving van het ziektebeeld van mensen, daar patiënten deze term heel vaak gebruiken om de oorzaak van hun psychiatrische problemen

2 'Verwildering', *Amigoe di Curacao: weekblad voor de Curacaosche eilanden* (Willemstad), 16 oktober 1976, p. 9, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010460848:mpeg21:p009>.

te duiden (Allen 2010). Kennis van het taalgebruik eromheen beïnvloedt ook de hulpverlening (Rhuggenaath & Blom 2018). De juridische publicatie *Ik lach met Grotius, en alle die prullen van boeken. Een rechtsgeschiedenis van Curaçao* (2011) van de jurist Bastiaan van der Velden geeft naast de historische ontwikkeling van het recht op het eiland, ook een rechtsantropologische benadering van *brua*-rituelen. Deze rituelen worden ook als magische praktijken gebruikt om het verloop van de rechtspraak en de rechtspleging te bepalen, bijvoorbeeld om de rechter te doen dwalen (*bòltu wes su kabes abou*), opdat diens uitspraak in het voordeel uitvalt van de cliënt die bij een ritueelspecialist het verzoek om *brua* heeft gedaan.³ Daarnaast ziet Van der Velden *brua* ook als een *de facto*-systeem van geschilbeslechting en sociale controle dat naast het officiële systeem van politie en rechter bestaat. De verschillende benamingen die in deze publicaties aan de Curaçaose creoolse spiritualiteit zijn gegeven, duiden op verschillende benaderingen en invalshoeken en tonen ook hoe complex deze is, daar zij in verband kan worden gebracht met allerlei problemen die te maken hebben met fysieke of psychische gezondheid en de hulpverlening daarbij, alsook met sociale en persoonlijke relaties, financiële, werk- en rechtszaken.

Voorbeelden van de Curaçaose creoolse spiritualiteit uit de slavernijperiode en erna

Het volgende geval geeft ons inzicht in de Afro-Curaçaose spiritualiteit in de slavernijperiode en heeft te maken met een vergiftigingsdaad in de achttiende eeuw, waar totslaafgemaakten bij betrokken zijn geweest. Het geval wordt genoemd in een brief van 6 augustus 1766 van Jean Rodier, destijds directeur van Curaçao, aan de Amsterdamse bewindhebbers van de West-Indische Compagnie (WIC). Rodier was een afgevaardigde van deze Compagnie in de periode 1762-1781. In de brief heeft hij het over een poging om een *bomba* van de Compagnieplantage Hato en diens zus te vergiften (Rutten & Statius van Eps 1998). Een *bomba* is een totslaafgemaakte tewerkgesteld om toezicht te houden op de rest. Dit voorval vond plaats nadat de betreffende

3 Interview Rose Mary Allen met de *trahadó di misterio* (mysteriewerker) Chimmie Cornet, Curaçao, juni 1989.

bomba had opgetreden tegen twee totslaafgemaakten die maïs hadden gestolen. Deze laatsten wilden wraak nemen en schakelden daartoe een bekende 60-jarige zwarte *curador* in, die vervolgens in de nacht vergif achterliet in de hut van de slapende *bomba*. De farmaciehistoricus Rutten en de internist Statius van Eps schrijven dat dit vergif waarschijnlijk een mengsel was van twee op Curaçao groeiende giftige planten, namelijk de in de Cariben ingevoerde *katuna di seda* (*Calotropis procera*) en de inheemse *uña di gatu* (*Pithecellobium unguis cati*) (Rutten & Statius van Eps 1998). Dit wijst er tevens op dat er onder de totslaafgemaakten op het eiland ritueelspecialisten waren die reeds aan het begin van de slavernijperiode een eigen opgebouwde kennis hadden van wat de inheemse natuur te bieden had. Het schrijven van de directeur van Curaçao aan de Amsterdamse bewindhebbers van de WIC doet vermoeden dat dit soort gevallen vaker voorkwam. Rodier gebruikt zelfs de Papiamentse benaming voor de ritueelspecialist, namelijk *curador* (*kuradó* volgens de moderne spelling). Hij beschrijft hem als ‘een soort kwakzalver’, een nog steeds heersende associatie in de twintigste eeuw.⁴ Tegelijkertijd erkent hij dat de *curador* ‘enige kennis van remedie heeft en weet om te gaan met vergif’. De straf die de twee verdachte totslaafgemaakten van de Raad van Curaçao kregen, was verbanning van het eiland, een straf die vaker op dit soort gevallen werd toegepast. Niet duidelijk is welke straf de *curador* zelf heeft gekregen. Als genezer voor de totslaafgemaakten op de plantages zal hij een zekere bekendheid en status hebben gehad, die ook een spirituele dimensie hebben, een conclusie die de priester Streefkerk trekt op basis van gesprekken met enkele traditionele genezers (Streefkerk 1977, p. 46).

In een ander verslag uit het Archief NWIC van 20 november 1788 wordt een zaak vermeld van enkele totslaafgemaakten en vrije zwarte mensen die zich schuldig hebben gemaakt aan ‘toverij of geheime konsten’ en ‘giftmenging’ (Rutten 2002; Ansano 2014). De gedetineerden werden schuldig bevonden aan bedrog en verleiding, en de door justitie in 1788 opgelegde straf was geseling en verbanning van het eiland. De oudste gifmengster werd vanwege haar leeftijd in het lepra-huis opgesloten (Rutten 2002). Zoals blijkt uit het verdere relaas ging deze bijeenkomst gepaard met een trommelceremonie, werden er die-

4 ‘Amigo. Koloniale Raad en de Dokter van het 3e. district’, *Amigoe di Curacao: weekblad voor de Curacaosche eilanden* (Willemstad), 25 mei 1918, p. 4. Geraadpleegd op Delpher op 7 mei 2023, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010280524:mpeg21:p004>.

ren gedood, en het bloed hiervan gebruikt en opgegeten met speciaal eten.

Er stond dat een en ander had plaatsgevonden in:

‘zeekere danshuyzen (...) alwaar met singuliere gewaden als ook bellen, trommen en instrumenten gedanst en gespeeld wierd, mitsgaders beesten geslacht, het bloed gestort en met mais gekookt, om aan omstanders uyt te deelen en andere diergelyke vreemde dingen meer (...).’ (Ansano 2014)

Het optreden tegen dit soort bijeenkomsten ziet men in de officiële aankondiging in het staatsblad van 30 december 1756, die verschillende keren werd herhaald, en uitmondend in die van 17 december 1789 werd het ‘slaan op trommels of andere instrumenten en dus ook op het atroupeeren en dansen of het oefenen van andere baldadigheden’ verboden op straffe van geseling (Rosalia 1997, p. 118). Ook het recente artikel van Stef Vink laat zien dat dit soort bijeenkomsten eerder voorkwamen en dat de autoriteiten moeite hadden met de handhaving hiervan (Vink 2023). Ansano concludeert dat deze meer collectieve ceremonie een achttiende-eeuwse voorloper was van het huidige ceremoniële *montamentu*. Hij weerlegt hiermee de stelling dat deze religieuze ceremonies pas in de twintigste eeuw op Curaçao zijn binnengebracht door immigranten uit Haïti, de Dominicaanse Republiek en Cuba (Bernadina 1981).

Onder de weinige historische documenten waarin meer informatie verkregen wordt over de inhoud alsook de omstandigheden van de lokale Afro-Caribische spirituele praktijken behoort de collectie documenten van de rechtszaak die uiteindelijk leidde tot de executie op 3 oktober 1795 van de leiders van de slavenopstand van 17 augustus 1795. Deze slavenopstand was de grootste op Curaçao in termen van het aantal tot slaaf gemaakte personen dat eraan deelnam en het aantal dagen dat die duurde. De rechtszaak is goed gedocumenteerd en in de verslagen van het gesprek tussen de tot slaaf gemaakte leider Tula en de franciscaanse priester Jacobus Schink, die door de Nederlandse koloniale staat was afgevaardigd om de opstandige totslaafgemaakten te overtuigen hun opstand te staken, klinken de stemmen van de Curaçaose tot slaaf gemaakte personen ook door. In de vastlegging van Tula’s dialoog met Schink stelt eerstgenoemde vanuit een spirituele invalshoek de verschillende vormen van onrecht aan de

kaak die de tot slaaf gemaakte mensen op de plantages werden aangedaan. In zijn argumentatie benadrukte hij de gelijkwaardigheid van alle mensen door de volgende retorische vraag te stellen: 'Heer Pater, komen alle mensen niet voort uit Adam en Eva?' (Paula 1974). In dezelfde archiefstukken wordt ook een ritueel van de totslaafgemaakten beschreven dat aan de opstand voorafging. Het betrof het drinken van een magisch drankje genaamd *awa di huramentu*. Deze drank bestond uit rum, wat koehoornschrapsel, een niet gespecificeerd wit poeder en plantaardige toevoegingen. Paton (2012) betoogt in haar studies over het *obeah* dat het drinken van dit soort drankjes bij opstanden niet alleen een spiritueel doel diende (contact met het bovennatuurlijke), maar ook in het teken stond van het bereiken van een sociaal-politiek doel. Op Jamaica was *Tacky's Rebellion*, een van de grootste opstanden in de Britse kolonies gedurende de achttiende eeuw, de aanleiding geweest om in 1760 een wet tegen het *obeah* uit te vaardigen. Tijdens opstanden en andere vormen van verzet speelde de *obeah*-ritueelspecialist een belangrijke rol als inspirerend leider die volgelingen kon verleiden tot deelname aan verzet. In de opstand van 1795 op Curaçao werd ook Minguel Boelbaai met name genoemd, die de drank had klaargemaakt en die ook ter dood werd veroordeeld (Paula 1974).

Periode na afschaffing van de slavernij

Elf jaar na de emancipatie in 1863, dus in 1874, werd in de andere Nederlandse kolonie Suriname de Afro-Surinaamse *winti* expliciet als afgoderij bestempeld en strafbaar gesteld. Op Curaçao wordt de term *brua* niet expliciet aangeduid in de wetboeken. In het Wetboek van Strafrecht voor de kolonie Curaçao van 1936⁵ wordt in artikel 479 voor het eerst gesteld, dat '[h]ij die zijn bedrijf maakt van waarzeggen, voorspellen of dromen uitleggen wordt gestraft met hechtenis van ten hoogste drie dagen of geldboete van ten hoogste dertig gulden'. Hierbij worden dus wel elementen die kunnen vallen onder de creoolse spiritualiteit gecriminaliseerd. Dit artikel 479 is nog steeds van toepassing in het Wetboek van Strafrecht van de Nederlandse Antillen van 2008.⁶

5 Wetboek van strafrecht voor de kolonie Curaçao 1936, bewerkt door B. de Gaay Fortman.

6 Wetboek van Strafrecht van de Nederlandse Antillen, geldend van 21 juni 2008 t/m heden.

Het maatschappelijk beeld over vrouwen versterkte ook de negatieve beeldvorming. Vrouwen die zich niet aan de sociale normen hielden, werden van hekserij beschuldigd en daarom door de gemeenschap als misdadig beschouwd.⁷ De eerdergenoemde Juliana en Brenneker wisten de verhalen vast te leggen van vrouwen die midden twintigste eeuw leefden en die ook beticht werden van hekserij. Zij hadden hun eigen winkels en waren zeer ondernemend en eigenzinnig. Zij verkochten bijvoorbeeld hun waar ook op zondagen en laadden hierdoor de woede op zich van de priesters die tijdens de zondagse preken het gedrag van deze vrouwen afkeurden. Een van de vrouwen verwierf haar reputatie doordat geregeld welgestelde zakenmannen (in die tijd meestal wit) bij haar kwamen voor advies over hoe zij hun zaken dienden te runnen.⁸ Mensen schreven hun succes toe aan het feit dat zij aan *brua* deden en dat ze dansten met Almasola, een boze geest die hun materieel succes gaf in ruil voor het opofferen van mensenlevens. Volgens Brenneker (1966), Ansano (1990) en Clemencia (1996) zouden met name vrouwen worden beticht van deze vorm van *brua*, die Blom en collega's *evil brua* (kwaadaardige *brua*) noemen (Blom e.a. 2015, p. 849). Anderzijds laten onderzoeken ook zien dat vrouwen die zich bezighouden met spirituele praktijken hun traditionele maatschappelijke rol kunnen overstijgen en erkenning krijgen voor hun werk. In de bovengenoemde gevallen was duidelijk dat deze vrouwen zich niet conformeerden aan de heersende genderidealen van de gevestigde orde; door de vrouwen te stigmatiseren werd getracht hen in hun macht te beperken. Hier speelde duidelijk niet justitie, maar de rooms-katholieke kerk een rol. Nader onderzoek zal moeten vaststellen in hoeverre inderdaad merendeels vrouwen door de bevolking, justitie en de kerk werden aangesproken op spirituele activiteiten die als grensoverschrijdend en/of strafbaar werden beschouwd.

Ter overweging

De verzameling van geloofsopvattingen en rituelen die met *brua* verband houden, zijn in dit artikel ondergebracht onder de term creoolse spiritualiteit. De generieke term *brua*, waarin het geloof en de praktijk-

7 'Hekserij op Curaçao', *Leeuwarder Courant* 5 juli 1911, p. 10, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010599180:mpeg21:p010>.

8 Gesprek Rose Mary Allen met Donate Philbert-Nieveld, 1 juni 2023.

ken in de loop der tijd zijn ondergebracht, verwijst enkel naar de negatieve dimensie; de term veronderstelt kwaadwillig gedrag, onwetendheid en lichtgelovigheid en dekt dus niet de gevarieerde en complexe betekenissen van deze geloofsopvattingen en rituelen. De variatie in de termen waarmee men deze praktijken aanduidt, laat ook zien dat mensen zich in de loop der tijd tegen de negatieve associatie van *brua* hebben verzet. In plaats van de term *brua* gebruiken de beoefenaars een minder beladen term zoals *trabou di misterio* (letterlijk: mysteriewerk) en noemen de specialisten zichzelf *trahadó di misterio* (mysteriewerkers) in plaats van *hasidó di brua* (*brua*-plegers). Iedere *trahadó* heeft diens eigen specialisme, geheimen en krachten (*sekreto i poder*), die men niet zo gauw aan een derde zal vertellen. Sommige *trahadó*'s maken onderling onderscheid en zeggen dat zij, in tegenstelling tot anderen, niet met slechte geesten werken, dit wil zeggen met krachten die kwade acties kunnen verrichten, maar slechts met heiligen. Weer anderen hebben een enorme kennis van de kruiden die de natuurlijke omgeving biedt (De Haseth 1983; Veeris 2010).

Het dualisme van de creoolse spiritualiteit, waarbij kwaad en goed intrinsiek met elkaar verbonden kunnen zijn, maakt het noodzakelijk om de essentiële elementen ervan accuraat te identificeren teneinde de waarde die zij voor de betrokken personen hebben correct te kunnen beoordelen. Nieuwere inzichten vanuit interdisciplinaire analyse zijn een belangrijke aanvulling op de informatie die men via de koloniale gerechtelijke bronnen over het geloof en de praktijken krijgt (Dewulf 2022). Justitie kreeg destijds – en nu nog – meestal enkel te maken met de kwaadaardige variant, waarbij er sprake was van oplichting of schadeberokkening, die bewust of onbewust door de beoefenaars zelf tot stand werd gebracht. Nieuwe studies laten zien dat creoolse gelovigen in deze gevallen de ritueelspecialisten en de cliënten meestal bekritisieren en de kwaadaardige handelingen afkeuren. Het bestuderen van Caribische creoolse spiritualiteit raakt mede aan de complexe manieren waarop mensen proberen om te gaan met macht binnen de bestaande, ongelijke sociale structuren, zowel tijdens de slavernij als erna. In de 20ste en 21ste eeuw beweegt de Caribische creoolse spiritualiteit zich voort in een continuüm, van een geloof en spirituele praktijk naar een hulpmiddel om de eigen plaats in de samenleving te versterken of om in het leven vooruit te komen. De verdere ontwikkeling van dit continuüm zal tevens de wijze beïnvloeden waarop de Caribische creoolse spiritualiteit wordt beoordeeld.

Literatuur

Allen 1989

R.M. Allen, 'Brua als geneesmiddel. Ziek-zijn binnen de Curaçaose cultuur', *Plataforma* (6) 1989, afl. 1, p. 25-28.

Allen 2007

R.M. Allen, *Di ki manera? A social history of Afro-Curaçaoans, 1863-1917* (diss. Utrecht), Amsterdam: SWP 2007.

Allen 2010

R.M. Allen, 'Hende a hasi malu p'e. Popular beliefs in Curaçaoan culture', in N. Faraclas, R. Seveering, C. Weijer & L. Echteld (red.), *Crossing shifting boundaries. Language and changing political status in Aruba, Bonaire and Curaçao*, Willemstad: Fundashon pa Planifikashon di Idioma, University of the Netherlands Antilles 2010, p. 221-229.

Ansano 1990

R. Ansano, 'Balía ku almasola or "dance with the lone soul": Social transformations and symbolic representations in Afro-Curaçaoan religions', in: R. Allen, I. Witteveen, M. Jacobs & P. van Gelder (red.), *Op de bres voor eigenheid: afhankelijkheid en dominantie in de Antillen*, Amsterdam: Caraïbische Werkgroep AWIC, Universiteit van Amsterdam 1990, p. 165-189.

Ansano 2014

R. Ansano, 'Ook deze verhalen: historische fragmenten die ons een ander beeld geven van slaavernij op Curaçao en van een Afro-Curaçaose identiteit dan de algemeen aanvaarde', *Kristòf* (XV) 2014, afl. 3, p. 45-51.

Bernadina 1981

F. Bernadina, *Montamentoe, een beschrijvende en analyserende studie van een Afro-amerikaanse godsdienst op Curaçao* (masterthesis Amsterdam UvA), 1981.

Blom e.a. 2015

J.D. Blom, I.T. Poulina, T. van Gellecum & H. Hoek, 'Traditional healing practices originating in Aruba, Bonaire, and Curacao. A review of the literature on psychiatry and Brua', *Transcultural Psychiatry* (52) 2015, afl. 6, p. 840-860, <https://doi.org/10.1177/1363461515589709>.

Brenneker 1966

P. Brenneker, *Brua*, Curaçao: s.n. 1966.

Clemencia 1996

J. Clemencia, 'Katalina Beleku. A view on Curaçaoan feminine folklore', in: E. Ayubi (red.), *Papers of the Third Seminar on Latin-American and Caribbean Folklore, Curaçao* (Reports of the Archaeological-Anthropological Institute of the Netherlands Antilles (AAINA), No. 12), 1996, p. 83-93.

Dewulf 2022

J. Dewulf, *Afro-Atlantic Catholics. America's first black Christians*, Notre Dame, IN: University of Notre Dame Press 2022.

De Haseth 1983

L. de Haseth, *Remedi ku ta juda sapaté, no ta juda sneiru* (*The remedy that helps the shoe maker does not help the tailor*) (master thesis Leiden), 1983.

Knoop 2008

R. Knoop, *Mediating medicine: Creole spirituality, health care and psychiatry in the Netherlands* (master thesis Maastricht), 2008.

Latour 1949

M.D. Latour, 'Voodoo op Curaçao (Voodoo in Curaçao)', *Indisch Missie Tijdschrift* (32) 1949, p. 19-21.

Paton 2012

D. Paton, 'Witchcraft, poison, law, and Atlantic slavery', *The William and Mary Quarterly* (69) 2012, afl. 2, p. 235-264.

Paula 1974

A.F. Paula (red.), 1795. *De slavenopstand op Curaçao. Een bronnen-uitgave van de originele overheidsdocumenten*, Curaçao: Centraal Historisch Archief 1974.

Rhuggenaath & Blom 2018

S.N. Rhuggenaath & J.D. Blom, 'Brua en psychiatrie: een pilotstudie onder patiënten in Nederland afkomstig van de voormalige Nederlandse Antillen', *Tijdschrift voor Psychiatrie* (60) 2018, afl. 11, p. 756-765.

Rosalia 1997

R. Rosalia, *Tambú. De legale en kerkelijke repressie van Afro-Curaçaoese volksuitingen* (diss. Amsterdam UvA), Zutphen: De Walburg Pers 1997.

Rutten 2002

A.M.G. Rutten, 'Even slikken. Vier eeuwen genezers en geneesmiddelen op Curaçao', *Bulletin Kring/Cercle* (51) 2002, afl. 102, p. 6-29. (Uitgebreide versie verschenen in: H.E. Coomans, M. Coomans-Eustatie & J. van 't Leven (red.), *Veranderend Curaçao. Collectie essays opgedragen aan Lionel Capriles*, Bloemendaal: Stichting Libri Antilliani 1999.)

Rutten 2003

A.M.G. Rutten, *Magische kruiden in de Antilliaanse folklore*, Rotterdam: Erasmus Publishing 2003.

Rutten & Statius van Eps 1998

A.M. Rutten & L.W. Statius van Eps, 'Vergiftiging met toxische planten op Curaçao in 1766', *Nederlandsch tijdschrift voor geneeskunde: tevens orgaan der Koninklijke Nederlandsche Maatschappij tot Bevordering der Geneeskunst* (51) 1998, afl. 142, p. 2796-2798.

Streefkerk 1977

C. Streefkerk, 'Godsdienstige gebruiken en opvattingen', in: R.A. Römer (red.), *Cultureel mozaïek Nederlandse Antillen*, Zutphen: De Walburg Pers 1977, p. 43-55.

Veeris 2010

D. Veeris, *Van amandel tot zjozjoli. De geneeskrachtige werking en historische achtergronden van kruiden van de Nederlandse Antillen en Aruba*, Rotterdam: De Driehoek 2010.

Van der Velden 2011

B.D. van der Velden, *Ik lach met Grotius, en alle die prullen van boeken. Een rechtsgeschiedenis van Curaçao*, Willemstad: Carib Publishing 2011.

Vink 2023

S. Vink, 'Experiences of enslaved persons with criminal justice and social control in Curacao, 1730-1740', in: S. Rose & E. Heijmans (red.), *Diversity and empires negotiating plurality in European imperial projects from early modernity*, New York: Routledge 2023, p. 95-112.

Windt de 2019

J. de Windt, 'Spiritualiteit op Curaçao, healer Richenel Ansano over spiritualiteit en bewustzijn op Curaçao', *AFRO Magazine* 11 maart 2019, <https://afromagazine.nl/tags/ansano-spiritualiteit-samanisme>.

Witteveen & Harms 2009

I. Witteveen & B. Harms, *Altá i santunan di Kòrsou*, Curaçao: National Archeological Anthropological Museum Management 2009.

Familienamen en het slavernijverleden

Over een onderzoeksopdracht in een te krap juridisch jasje

Marian van der Klein*

In Nederland zijn er mensen met achternamen als *Kogeldans*, *Blufpand*, *Chocolaad*, *Seedorf*, *Weltevreden* en *Madretsma* (Amsterdam omgekeerd geschreven; zie Bol 2019). Deze namen hebben hun voorouders niet gekozen bij de oproep van Napoleon in 1811, maar ze zijn bedacht en toegekend door koloniale bestuurders en voormalige eigenaren van totslaafgemaakten. Veelal ten tijde van de zogeheten afschaffing van de slavernij in 1863. Bovenstaande namen kregen de voorouders die op plantages in Suriname werkten, maar ook elders werden tijdens het koloniale verleden van Nederland (nieuwe) familienamen uitgedeeld. Deze namen werden zorgvuldig geregistreerd door de koloniale overheid, meestal om de voormalige ‘eigenaren’ te kunnen compenseren voor de ‘verloren totslaafgemaakte’. Over de namenregisters en de gang van zaken in Suriname en Aruba, Bonaire en Curaçao is het meest bekend.

In dit artikel zal ik naar aanleiding van een onderzoeksopdracht aan het Verwey-Jonker Instituut ingaan op de kwestie van de familienamen van (nazaten van) totslaafgemaakten in Nederland. Het Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum (WODC) vroeg begin 2022 of het mogelijk was om de namenregisters uit het verleden te gebruiken bij eventuele hedendaagse verzoeken tot naamswijziging. De verkenning van het Verwey-Jonker Instituut richtte zich slechts op één aspect van het Nederlandse slavernijverleden: de achternamen, en daarbinnen op de beschikbaarheid van registers die een verband met het slavernijverleden zouden kunnen ‘bewijzen’ (Van der Klein e.a. 2022). Met de vraag naar de beschikbaarheid van namenregisters kwam ook de archieftechnische toegankelijkheid van het materiaal in

* Dr. M. van der Klein is historicus en senior onderzoeker bij het Verwey-Jonker Instituut.

beeld. Daarnaast was het WODC benieuwd naar de volledigheid en de ‘historische betrouwbaarheid’ van de registers.

In dit artikel zal ik wijzen op de mogelijkheden en onmogelijkheden met betrekking tot de beschikbare registers. Allereerst behandel ik de ontstaansgeschiedenis van de achternamen, de doorwerking van deze geschiedenis in de hedendaagse samenleving en de problemen die hergebruik van deze koloniale bronnen in een hedendaagse context oplevert. Daarna komt de scope van de onderzoeksopdracht aan bod: een uitsluitend juridische of archieftechnische benadering van de wens om een belastende achternaam te veranderen is – zeker na de officiële excuses van de Nederlandse overheid in december 2022 – steeds minder gepast. Niet alleen is het historisch onderzoek over het Nederlandse slavernijverleden de afgelopen decennia steeds meer ingebed in een breder verband (zie ook Sint Nicolaas e.a. 2021), maar ook de psychologische kant van dat verleden en de verwerking ervan in het heden verdienen aandacht. Ik zal betogen dat het huidige juridische denkraam te klein is om in de behoeften te voorzien van nazaten van totslaafgemaakten die last hebben van hun naam; er is een groter gebaar nodig. Dat grotere gebaar is echter tot op heden afwezig in de regels voor naamswijziging in Nederland.

Familienamen en het slavernijverleden

Familienamen zijn een gevoelig en essentieel onderdeel van de identiteit van mensen. Niet iedereen is blij met zijn familienaam, zeker niet als die door de voormalige onderdrukker/overheerser gegeven is aan een voorouder die na de afschaffing van de slavernij in 1863 nog tien jaar op de plantage moest blijven om daar als zogeheten ‘vrijgemaakte’ tegen een hongerloon hetzelfde werk te doen (Coolman 2020). Toch is afscheid nemen van de familienaam ook niet makkelijk. Psychologisch niet – je hele familie heet zo –, maar ook juridisch niet. In Nederland zijn er nogal strikte regels voor naamswijziging.

De wet biedt een aantal – hier niet uitputtend opgesomd – mogelijkheden voor naamswijziging. Je kunt bijvoorbeeld een onwelvoeglijke of bespottelijke achternaam wijzigen (Pik wordt dan bijvoorbeeld Piké), of na een scheiding of adoptie de achternaam van de andere/ oorspronkelijke ouder aanvragen. En ook na een misdrijf waar de familienaam aan kleeft, zijn er mogelijkheden. Maar ‘een verband met het

slavernijverleden' is tot op heden (mei 2023) geen juridische grond voor het aanvragen van naamswijziging, behalve als de 'verzoeker aantoonde dat het achterwege blijven van de geslachtsnaamswijziging de lichamelijke of geestelijke gezondheid van de betrokkene in ernstige mate zou schaden'.¹ En als dat door een verklaring van een deskundige gesteund wordt, heeft een verzoek kans van slagen. De dienst Justis, onderdeel van het Ministerie van Justitie en Veiligheid, beoordeelt de verzoeken tot naamswijziging en voert in voorkomend geval de naamswijziging uit (zie ook het Besluit geslachtsnaamswijziging).

Gegeven door bestuurders en voormalige eigenaren in de koloniale context

Achternamen/familienamen werden pas aan totslaafgemaakten gegeven bij vrijmaking (Van Galen & Hassankhan 2018; Van Galen 2019, 2020; Ten Hove e.a. 2003). In de trans-Atlantische handel in slaafgemaakten hadden mensen geen achternaam; zij kregen een nummer om 'als goederen per stuk' verhandeld te worden. Deze praktijk was bij de West-Indische Compagnie (WIC) en de Vereenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) gebruikelijk. Ook op de plantages en op andere locaties waar zij werkten, hadden totslaafgemaakten alleen voornamen – vaak in reeksen die getuigen van weinig individualiteit (dagen van de week, continenten, Griekse mythologie, Bijbelse namen), soms met een toponiem (van Bali) of andere karakterisering (de grote, de kleine Johannes) – die meestal door de eigenaren waren gegeven (Van Stipriaan 1990; Oostindie 2007).

Een achternaam werd gegeven bij manumissie² – vóór 1863 – of bij emancipatie, de afschaffing van de slavernij in 1863. Manumissie is de juridische term voor het geval waarin een eigenaar volgens bepaalde rechtsregels een totslaafgemaakte vrijmaakte (zie bijvoorbeeld Van der Lee 1999). Maar heel weinig mensen hebben bij vrijmaking hun eigen achternaam kunnen kiezen. Bovendien bepaalde de Nederlandse overheid welke familienamen mogelijk waren: het mocht geen

1 Art. 7 Besluit geslachtsnaamswijziging.

2 Een eigenaar kon onder bepaalde voorwaarden zelf besluiten een totslaafgemaakte vrij te laten (manumissie). Het woord manumissie is afgeleid van *manumissio*, een begrip in het Romeinse recht, dat letterlijk 'zending uit de hand [van de meester]' betekent. In de zoekhulp van het Nationaal Archief worden naast 'manumissie' ook de termen 'vrijgeving' en 'vrijverklaring' gebruikt, zie www.nationaalarchief.nl/onderzoeken/zoekhulpen/suriname-vrijgelaten-slaven-manumissies-1832-1863.

bestaande Nederlandse achternaam zijn. Hedendaagse deskundigen geven aan dat dit beleid de ongelijkheid tussen voorheen totslaafgemaakten en andere Nederlandse burgers ook na vrijlating bleef benadrukken.

De nieuwe achternaam diende, zoals al gezegd, na de emancipatie van 1863 vooral om de (voormalige) eigenaren te kunnen compenseren voor het verlies van 'hun' arbeidskrachten. De nieuwe achternamen waren administratief noodzakelijk voor de (voormalige) eigenaar. Daarom zijn er ook registers van personen die een nieuwe achternaam kregen in de archieven bewaard gebleven. Die registers en hun bewaarplaatsen dragen de sporen van koloniale overheersing en machtsongelijkheid, waar historici en archiefwetenschappers als Jeurgens, Stoler en Assmann over hebben geschreven (respectievelijk Jeurgens & Karabinos 2020; Stoler 2008; Assmann 2008). Niet alleen hadden de betrokkenen weinig tot niets over hun naam te zeggen, er werd ook veel verbasterd en er werden instrumentele aanduidingen toegevoegd (geslacht, beroep, plantage, geboortejaar, godsdienst en 'eigenaren'), uiteraard vanuit het perspectief van de koloniale eigenaar. Zo stond er in de administratie over een vrouw van 74 jaar: 'beroep: oud en af'.

Het was en bleef voor iedereen destijds duidelijk dat de dragers van de nieuwe familienaam een verleden hadden van totslaafgemaakte. Plantagenamen bleken populair als opgedrongen achternaam, evenals namen van steden en dorpen in Nederland, zonder 'van' als tussenvoegsel (bijvoorbeeld *Vianen*, *Naarden* en *Middelburg*), en verbasterde namen van steden of eigenaarsnamen als *Neslo* (Olsen). Er werden ook familienamen toegekend als *Ijzel* en *Pekel*, namen die niet direct logisch waren in een tropische, niet-Europese context. Ook suggereerde en gebruikte het koloniale systeem in Suriname en op de voormalige Nederlandse Antillen namen die expliciet denigrerend waren en zo ongelijkheid benadrukten, zoals *Roethof*, *Chocolaad*, *Kleinmoe-dig*, *Vlijtig*, *Scherptong*, *Kibbelaar* of *Sambo* (Brouwer 2000; Latour 1937; Monsanto 2009). Die laatste naam was een scheldwoord en verwees naar een nakomeling van een zwarte vrouw en een witte man. De meeste familienamen op de voormalige Antillen zijn overigens terug te leiden tot (voornamen van tot) katholiek gemaakte voormoeders (metroniemen): *Martina* en *Rosalia* zijn daar voorbeelden van. Op de (Spaanstaligere) Antillen zijn ook achternamen als *Jantji*, *Balenties* en *Maduro* gegeven.

Er werd in het koloniale verleden meer dan eens via de naam gezinspeeld op de minderwaardigheid of belachelijkheid van de persoon die de naam kreeg.³ Een verbinding met de oorspronkelijke Afrikaanse (of Aziatische) wortels van de ex-totslaafgemaakten werd niet tot stand gebracht. Van Stipriaan schrijft in 2004:

'1863 werd gebruikt om in één keer de meer dan 34.000 vrijgelatenen van een familienaam te voorzien. Dit moet een gigantische operatie geweest zijn, want er moest rekening worden gehouden met familieverwantschappen, vaak verspreid over meerdere plantages, evenals met al bestaande gemanumitteerden namen; er mochten geen families dezelfde naam krijgen en in principe mochten nog steeds geen bestaande namen worden gebruikt. Zo zijn er in korte tijd ongeveer 10.000 namen geconstrueerd en opgelegd. Waarschijnlijk mede vanwege de omvang en complexiteit van deze operatie werd de vrijgelatenen vrijwel geen gelegenheid gegeven zelf de familienamen (mede) te bepalen. (...) Veel van de verschijnselen die tot dan toe bij de keuze van slaven(voor)namen hadden gespeeld deden zich nu bij de familienamenconstructie nog één keer, maar wel definitief, voor, zij het zonder het Afrikaanse element dat nu totaal ontbrak. Daarmee lijkt op het laatste moment, de slavenmeester toch nog definitief zijn stempel op de Afro-Surinaamse identiteit te hebben gedrukt. Opnieuw was het niet de Afro-Surinamer die zelf zijn identiteit kon bepalen, maar werd hem een naam opgelegd door degene die hem vrijkocht en of onder wiens voogdij hij kwam te staan.' (p. 522-542)

Regels rond naamswijziging

De namenkwestie krijgt binnen de omgang met het slavernijverleden steeds meer aandacht, zeker nu de belangstelling voor familiegeschiedenis groeit (Koten 2022; Redmond 2021; Duin & Bouva 2020; Van Stipriaan 2004, 2022). Dit merkt ook de Nederlandse Genealogische Vereniging (NGV), die introducties verzorgt om 'voorouders van verre' op het spoor te komen (zie bijvoorbeeld Habiboe 2007; Monsanto 2009; De Neve 2007; Bol & Vrij 2009). Een aantal burgers, meestal nakomelingen van totslaafgemaakten, heeft last van de achternaam,

3 Experts in de expertmeetings voor de verkenning: Alofs, Hoeft, Ten Hove, Van Galen, Lamur, Monsanto, Expertisecentrum NiNsee (www.ninsee.nl), Oostindie, Van Stipriaan, Roitman, Van Rossum en Schrikker.

die zo sterk gekoppeld is aan het slavernijverleden en zo expliciet, ook nog jaren na dato, uitdrukking geeft aan koloniale overheersing. Maar het is niet eenvoudig om van de naam af te komen voor wie dat zou willen.

De Nederlandse wetgeving is in zijn algemeenheid terughoudend met de mogelijkheid tot naamswijziging en bovendien zijn er niet-geringe kosten aan verbonden: € 835 (zomer 2022). Op dit moment is er geen specifieke grond voor naamswijziging van totslaafgemaakten. Onder omstandigheden kan iemand zich wel op *ernstige schade van de lichamelijke of geestelijke gezondheid* beroepen, waarvoor evenwel een verklaring van een deskundige nodig is, die hem of haar onderzocht. Nazaten reageren vaak als gestoken, als blijkt dat zij afhankelijk zijn van een derde om hun last van het verleden te ‘bewijzen’ – alsof een zelf verwoorde last niet telt. Aan een dergelijke verklaring zijn bovendien óók kosten verbonden.

Naamswijziging houdt in de regel omzetting van een aantal letters van de oorspronkelijke naam in, of het toevoegen van een voor- of achtervoegsel, of het vervangen van de oorspronkelijke naam door een naam die nog niet in Nederland voorkomt en Nederlands klinkt (zie ook Besluit geslachtsnaamswijziging). Als iemand om een naamswijziging vraagt bij de dienst Justis hanteert de Nederlandse overheid nu een ‘nee, tenzij’-praktijk. Gemeenten zijn iets beweeglijker op dit terrein, maar hebben geen wetgevende macht. Momenteel hebben de gemeenten Utrecht en Amsterdam een regeling om de aanvraagkosten voor hun bewoners te compenseren (Groenewoud 2022), onder andere naar aanleiding van de onderzoeken over deze steden en hun slavernijverleden (Brandon e.a. 2020; Jouwe e.a. 2021; zie voor de slavernijgeschiedenis van Den Haag en Leiden respectievelijk Captain e.a. 2022; Oostindie & Fatah-Black 2017) en de excuses die zij vervolgens hebben aangeboden.

In aanloop naar de herdenking van 150 jaar afschaffing van de slavernij denkt ook de landelijke overheid na over het makkelijker maken van het wijzigen van namen die verbonden zijn aan het slavernijverleden. Op 30 augustus 2022 publiceerde de Nationaal Coördinator tegen Discriminatie en Racisme het ‘Nationaal Programma tegen Discriminatie en Racisme 2022’. Dat programma stelt dat het ‘kabinet bereid [is] om een kosteloze naamswijziging mogelijk te maken voor nazaten van tot slaafgemaakte personen’ (Baldewingsh e.a. 2022, p. 23). Daarbij zou het kabinet rekening willen houden met de uitkomsten van

voornoemde verkenning van het Verwey-Jonker Instituut (Van der Klein e.a. 2022).

Verkenning van naamregisters

Het Verwey-Jonker Instituut is zelf geen expert op het gebied van namen en het slavernijverleden. In de verkenning hebben we de kwestie dus bestudeerd via de raadpleging van gerenommeerde historici, genealogen, archivariissen, conservatoren bij musea, erfgoedbeheerders en andere deskundigen van het slavernijverleden van Nederland. Door middel van literatuuronderzoek, interviews, drie expertmeetings en een focusgroep met experts. Uiteindelijk hebben de onderzoekers met ongeveer veertig experts gesproken.

De onderzoekers zochten uit welke registers beschikbaar zijn voor Suriname, de voormalige Nederlandse Antillen en voormalig Nederlands-Indië. Want hoewel de belangstelling voor eventuele naamswijzigingen in de Indonesische, Indische en Molukse gemeenschap in Nederland misschien (nog) niet groot is, hebben ook daar mensen onder koloniale slavernij geleden (Baaij 2008, 2021; Peters 2021; Van Rossum 2015; Schrikker 2021; De Zwart 2022). Ook in die context kunnen we niet uitsluiten dat er ten tijde van de emancipatie (rond 1859 in voormalig Nederlands-Indië) namen opgedrongen zijn. In samenspraak met de experts kwamen we in totaal op vijftien registers die achternamen van tot slaaf gemaakte mensen bevatten. Het grootste register is te vinden bij het Nationaal Archief in Den Haag: *Suriname en de Nederlandse Antillen: Vrijverklaarde slaafgemaakten (Emancipatie 1863)*.⁴ Het is gedigitaliseerd en er staan circa 34.500 personen in, samen goed voor zeker 10.000 namen – het gaat deels om families met dezelfde achternaam (zie o.a. Van Galen & Hassankhan 2018; Van Galen 2019; Ten Hove e.a. 2003). De beschikbare registers betreffen ook de voormalige Nederlandse Antillen, maar niet voor alle zes de eilanden is evenveel materiaal teruggevonden. Vooral voor Aruba, Bonaire en Curaçao zijn relevante lijsten en registers bewaard gebleven. Voor Nederlands-Indië bestaan deze overzichten (nog) niet. In dat kader is er evenwel wel een namenregister beschikbaar dat samenhangt met de overgang van de ene naar de andere geografische

4 Zie www.nationaalarchief.nl/onderzoeken/zoekhulpen/suriname-en-de-nederlandse-antillen-vrijverklaarde-slaafgemaakten.

context/onvrije arbeidssituatie. Voor de contractarbeiders die na de emancipatie in 1863 van Java naar Paramaribo verscheept zijn om de teruglopende gratis arbeidskracht van totslaafgemaakten in Suriname op te lossen, is er een index in het Nationaal Archief.⁵ De namen die daarin staan, houden onmiskenbaar verband met het Nederlandse slavernijverleden.

De beschikbare registers zijn grotendeels te vinden via (de website van) het Nationaal Archief in Den Haag. Het overzicht over Bonaire vormt een deel van de website bonairefamily.com en het overzicht van namen op Aruba is op papier te raadplegen (Arends 2015). Niet alle beschikbare registers zijn even toegankelijk en raadpleegbaar voor een uitvoeringsinstantie of een leek die een verband tussen een achternaam en het slavernijverleden zou willen vaststellen. De registers zijn destijds op papier gemaakt, in een administratieve context, om 'voormalige eigenaren' te compenseren bij de vrijlating van totslaafgemaakten. Ze liggen in archieven in Nederland en overzee, waar historici en archivariissen samenwerken aan digitalisering en het bij elkaar brengen van verschillende registers. Historici kunnen met deze beter toegankelijke verzamelingen onderzoek doen. Nakomelingen van totslaafgemaakten kunnen via de registers zicht krijgen op hun roots en familiegeschiedenis.⁶

Bruikbaarheid, onvolledigheid en rechtsongelijkheid

De naamregisters in de context van Suriname zijn het meest compleet. De registers in de context van de Nederlandse Antillen bevatten naar schatting de helft tot twee derde van de personen en namen die bij vrijmaking zijn gegeven. De genoemde registers zijn historisch betrouwbaar in de zin dat iedereen/elke naam die erop staat, tot stand is gekomen vanwege, binnen en door het Nederlandse slavernijverleden. Als basis om verzoeken tot naamswijziging te honoreren voldoen de beschikbare registers voor Suriname en de Benedenwindse Antillen – Aruba, Bonaire en Curaçao. Maar de vijftien registers die ons nu ter beschikking staan, vormen niet de volledige collectie achternamen die

5 Index Javaanse Contractarbeiders, zie www.nationaalarchief.nl/onderzoeken/index/nt00346?activeTab=nt&sortering=prs_vollidigenaam&volgorde=asc.

6 Het omvangrijke speurwerk naar familienamen van Humphrey Lamur bijvoorbeeld, naar aanleiding van de doop- en begraafboeken van de Hernhutters, is nog niet gedigitaliseerd.

zijn toegekend aan totslaafgemaakten. Er ontbreekt veel archiefmateriaal, zeker voor de drie Bovenwindse Eilanden – Sint-Eustatius, Sint-Maarten en Saba.

De afwezigheid van namen in de beschikbare registers duidt – zo blijkt – niet per se op de afwezigheid van een relatie met het slavernijverleden, maar kan bijvoorbeeld ook duiden op:

- brand of waterschade in het archief;
- niet-opgetekende of niet-ontsloten vrijmakingen; of
- een uit de Nederlandse bronnen weggeraakte groep.

Door de onvolledigheid van de historische registers ligt bij hedendaags hergebruik rechtsongelijkheid op de loer. Rechtsongelijkheid op basis van beschikbaarheid van historische bronnen is naar huidige maatstaven niet aanvaardbaar. De experts uit de wetenschap en praktijk van herdenking van het slavernijverleden zijn daar ook mordicus op tegen. Op wetenschappelijke gronden kunnen de registers wel dienen als basis om nazaten van tot slaaf gemaakte mensen in te sluiten bij de mogelijkheid tot naamswijziging, maar niet om hen daarvan uit te sluiten.

De registers zijn overigens nooit honderd procent compleet. Er ontbreken altijd groepen en personen. Een voorbeeld daarvan zijn de totslaafgemaakten die verhuisd zijn naar gebieden van andere koloniale mogendheden en daar in Britse of Franse context zijn ‘vrijgemaakt’. Op de Antillen is er bovendien veel gemigreerd, omdat de eilanden – ook van andere koloniale mogendheden – vrij dicht bij elkaar liggen. De Britten en de Fransen schaften de slavernij eerder af dan de Nederlanders, respectievelijk in 1833 en in 1848. Het eiland Sint-Maarten werd met de Fransen gedeeld en een aantal totslaafgemaakten liep in 1848 van het Nederlandse naar het Franse deel. Deze mensen komen niet in de Nederlandse emancipatieregisters voor (Van der Klein e.a. 2022).

Nog een voorbeeld van ‘vergeten groepen’ in de registers over Suriname zijn de marrons en de zogeheten Vrije Arbeiders, over wie respectievelijk Thoden van Velzen en Van de Wetering (2011/2009) en Lamur en Boldewijn (2018) publiceerden. De marrons liepen al ver voor de emancipatie weg van de plantages, zochten hun heil in het bos en probeerden hun lotgenoten te bevrijden. De Vrije Arbeiders waren 132 Afrikanen die na 1814 clandestien Suriname zijn ingevoerd, maar niet als totslaafgemaakten hebben gewerkt. Na aankomst in Suriname

werden zij in vrijheid gesteld in opdracht van de Engelse overheid. De familienamen die de Vrije Arbeiders toen kregen, waren de namen van Nederlandse steden en dorpen.

Koloniale bronnen niet hergebruiken, maar op zoek naar een breder verband

De verkenning van het Verwey-Jonker Instituut concludeert dus dat de beschikbare historische registers met familienamen wel én niet bruikbaar zijn bij hedendaagse verzoeken tot naamswijziging. Dat is zowel voor de overheid als voor belangenbehartigers van nazaten wellicht een ingewikkelde boodschap. Maar aan het hergebruik van de koloniale registers – waarin de familienamen nu eenmaal geregistreerd zijn – zitten nu eenmaal haken en ogen.

Een handzame namenlijst voor de eventuele beoordeling van verzoeken tot naamswijziging zal altijd gebaseerd zijn op bronnen van onderdrukking. De bronnen zijn aldus besmet, en teruggrijpen op besmette bronnen in een andere context brengt onherroepelijk problemen met zich mee. Bronnen van onderdrukking en uitbuiting zou men niet moeten willen hergebruiken. Elke zweem van herhaling van het koloniale verleden in het postkoloniale heden zou moeten worden vermeden.

Veel experts geven daarom de voorkeur aan een andere basis om verzoeken tot naamswijziging mee te kunnen beoordelen: de ervaren individuele behoefte van nazaten van tot slaaf gemaakte mensen zou wat hen betreft leidend moeten zijn, eventueel in combinatie met domicilie van een van de voorouders. Het is beter om te zoeken naar creatievere oplossingen voor deze begrijpelijke maatschappelijke vraag. Domicilie van voorouders en individuele behoefte, zonder bewijs van de psycholoog en met individuele vergoeding van de administratiekosten, zijn een goede basis voor een serieuze grond voor naamswijziging in verband met het slavernijverleden.

Als men binnen de huidige, enge juridische gronden wil blijven, zou onderzocht kunnen worden of het begrip misdrijf, dat nu wel 'grond' biedt om een naamswijziging toe te laten, in verband gebracht kan worden met het slavernijverleden. Zo'n grote stap zou dat wellicht niet zijn, aangezien de slavernij zeer wel beschouwd kan worden als een collectieve misdaad, gefaciliteerd door de Nederlandse overheid van

destijds. Op 19 december 2022 heeft premier Rutte in dat kader in het Nationaal Archief in Den Haag excuses aangeboden. Rutte zei met zoveel woorden dat de Nederlandse overheid eeuwenlang slavernij – een ‘misdaad tegen de menselijkheid’ – mogelijk heeft gemaakt, heeft gestimuleerd, in stand gehouden en ervan heeft geprofiteerd:

‘Eeuwenlang zijn in naam van de Nederlandse staat mensen tot handelswaar gemaakt, uitgebuit en mishandeld. Eeuwenlang is onder Nederlands staatsgezag de menselijke waardigheid met voeten getreden op de meest afschuwelijke manier. En te weinig hebben opeenvolgende Nederlandse regeringen na 1863 gezien en erkend dat het slavernijverleden een negatieve doorwerking had en heeft. Daarvoor bied ik namens de Nederlandse regering excuses aan.’

Met de verwijzing naar menselijke waardigheid en erkenning komt er een breder perspectief in zicht. De kwestie van naamswijzigingen mogelijk maken is daarmee ingebed in een veel groter geheel van verleden, heden, schuld, verzoening, pijn en heling. Een geheel dat groter is dan uitsluitend de juridische context. De opdracht die het Verwey-Jonker Instituut kreeg, zat in een te nauw jasje. Om een nieuwe basis voor naamswijzigingen in verband met het slavernijverleden mogelijk te maken is een andere – minder juridische – manier van denken nodig. De Nederlandse overheid en de Nederlandse maatschappij zullen de geschiedenis opnieuw moeten gaan herkauwen en verteren om heling mogelijk te maken.

Inbedden in een groter geheel

Het thema van de in slavernijcontext opgedrongen familienamen ligt op het snijvlak van recht, geschiedenis, sociologie en psychologie en kan dan ook het best door deze vier disciplines gezamenlijk aangevat worden (zie ook Fatah-Black 2018; Brouwer 2021). De tijd heelt niet alle wonden en heling is in dit geval geen kwestie van een enkele juridische bepaling.

Wetenschappelijke experts en experts uit de gemeenschappen pleiten voor het inbedden van de namenkwesitie in een breder verband. Er is in de maatschappij, door alle informatie die naar boven komt, behoefte aan een groter gebaar. Tijdens de verkenning kwamen veel

deskundigen met de suggestie om meer historische bronnen over slavernij beter toegankelijk te maken voor rootszoekers. Niet alleen in Nederland, maar ook in de (voorheen koloniale) overzeese gebieden. Een ethische omgang met het verleden vraagt daarom en de groeiende belangstelling voor familiegeschiedenis heeft ondersteuning nodig. Daarnaast wordt gepleit voor een verdiepend gesprek tussen de overheid en de nakomelingen – ook die van de totslaafgemaakten op de Antillen en in Indonesië. Zoals de gemeenschappen van nazaten en hoogleraren Gert Oostindie en Alex van Stipriaan al eerder hebben geconstateerd, heeft dat gesprek onvoldoende plaatsgevonden. (Oostindie 2007, 2011; Van Stipriaan 2022; Dros 2022). In de verdieping zouden ook de behoefte aan naamswijzigingen en de voorwaarden waaronder een plaats kunnen krijgen.

Nazaten van totslaafgemaakten blijken zich zeer verschillend tot hun familienaam te verhouden. Voor sommigen is het een smet en vorm van dwang waar ook jaren na dato niet mee te leven valt. Zij willen graag in naam de verbinding met hun Afrikaanse wortels herstellen. Anderen maakt het trots én voor hen is de naam een bewijs van koloniale uitbuiting dat beslist niet weggepoetst mag worden. Mede daarom hebben maar weinig mensen tot nu toe aangegeven de stap van naamswijziging op grond van het slavernijverleden te willen wagen. De individuele behoefte zal altijd leidend moeten blijven, maar de overheid kan wel de kaders aanpakken: faciliteren zoals zij dat destijds ook bij het in stand houden en het afschaffen van de slavernij heeft gedaan.

De overheid van nu zou het voortouw kunnen nemen om het gesprek aan te gaan over wat er nodig is voor verwerking en voor verbetering van de archivering en de toegankelijkheid van bronnen die belangrijk zijn voor (gemeenschappen van) nakomelingen. Dat is een vorm van collectieve compensatie, die naast de individuele vergoedingen van de kosten voor naamswijziging een plaats zou kunnen hebben. Daarmee zou de overheid ruimte maken voor een groter gebaar: naar alle nakomelingen, inclusief degenen die last hebben van hun naam. Ruimhartig zijn op het gebied van namen is wel het minste dat de overheid kan doen ter compensatie van de misdaad die de slavernij geweest is.

Literatuur**Arends 2015**

R. Arends, *Registro di esclavo: liberacion, nacimiento y fayecimiento; The slave register: liberation, birth and death: Aruba 1840-1863*, Archivo Nacional Aruba 2015.

Assmann 2008

A. Assmann, 'Canon and archive', in: A. Erll & A. Nünning (red.), *Cultural memory studies. An international and interdisciplinary handbook*, New York: Walter de Gruyter 2008, p. 97-107.

Baaij 2008

R. Baaij, *De njai: het concubinaat in Nederlands- Indië*, Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Gennep 2008.

Baaij 2021

R. Baaij, *Daar werd wat gruwelijks verricht: slavernij in Nederlands-Indië*, Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Gennep 2021.

Baldewingsh e.a. 2022

R.S. Baldewingsh/Nationaal Coördinator tegen Discriminatie en Racisme, *Nationaal Programma tegen Discriminatie en Racisme 2022*. Den Haag: Nationaal Coördinator tegen Discriminatie en Racisme & Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties 2022.

Bol 2019

P. Bol, 'Hoe zijn Surinaamse familienamen als Blufpand, Doelwijt, Holband, Kogeldans en Zuiverloon tot stand gekomen? Het proces van naam toekenning in 1863 nader belicht', *Wi Rutu* (19) 2019, afl. 2, p. 5-17.

Bol & Vrij 2009

P. Bol & J. Vrij, 'Sranan famiri', in: *Voorouders van verre. Deel 5, Suriname*, Den Haag: Centraal Bureau voor Genealogie 2009.

Brandon e.a. 2020

P. Brandon, G. Jones, N. Jouwe & M. van Rossum (red.), *De slavernij in Oost en West. Het Amsterdam-onderzoek*, Amsterdam: Spectrum 2020.

Brouwer 2000

L. Brouwer, 'Antilliaanse naam', in: *Nederlandse Familienamenbank CBG Familienamen*, Amsterdam: Meertens Instituut 2000, www.cbgfamilienamen.nl/nfb/detail_naam.php?info=kenmerk&kenmerk=Antilliaanse+naam&nfd_naam=Henriquez&gba_lcnaam=&operator=req&taal=

Brouwer 2021

L. Brouwer, 'Van wie is je achternaam? Naamrecht, emancipatie en zingeving', *Genealogie: tijdschrift voor familiegeschiedenis* (27) 2021, afl. 2.

Captain e.a. 2022

E. Captain, G. Oostindie & V. Smeulders (red.), *Het koloniale en slavernijverleden van Hofstad Den Haag*, Amsterdam: Boom 2022.

Coolman 2020

H. Coolman, 'Meer mensen willen andere achternaam: "Hij verwijst naar slavernijverleden"', *NOS* 27 juli 2020, <https://nos.nl/artikel/2342033-meer-mensen-willen-andere-achternaam-hij-verwijst-naar-slavernijverleden>.

Dros 2022

L. Dros, 'Curaçao wacht al jaren: eerherstel voor vrijheidsstrijder Tula gaat traag in Den Haag', *Trouw* 22 mei 2022.

Duin & Bouva 2020

M. Duin & P. Bouva, *De plantage van onze voorouders* (podcast), Prospektor/VPRO 2020.

Fatah-Black 2018

K. Fatah-Black, *Eigendomsstrijd. De geschiedenis van slavernij en emancipatie in Suriname*, Amsterdam: Ambo/Anthos 2018.

Van Galen 2019

C. van Galen, "'Wat zal er met ons gebeuren als wij geen slaven meer hebben?'" De EBG in de Surinaamse slavenregisters, 1830-1863', in: J. Egas (red.), *Hernhutters in beweging*, Utrecht: Boekencentrum 2019, p. 95-110.

Van Galen 2020

C. van Galen, 'Een archivaal panopticum. Het slavenregister en andere bronnen over de laatste fase van slavernij op Curaçao (1839-1863)', *Lantèrnu* (25) 2020, p. 221-227.

Van Galen & Hassankhan 2018

C. van Galen & M.S. Hassankhan, 'A research-note on the slave registers of Suriname, 1830-1865', *The History of the Family* (23) 2018, afl. 3, p. 503-520.

Groenewoud 2022

A. Groenewoud, 'Utrecht wacht niet op Rijk en betaalt wijziging "slavernijachternaam" inwoners', *NOS* 23 februari 2022, www.nu.nl/binnenland/6185266/utrecht-wacht-niet-op-rijk-en-be-taalt-wijziging-slavernijachternaam-inwoners.html.

Habiboe 2007

R. Habiboe, 'Sililah Maluku: Molukse stamboom', in: *Voorouders van verre*, Den Haag: Centraal Bureau voor Genealogie 2007.

Ten Hove & Helstone 2018

O. ten Hove & H.E. Helstone, *Suriname en Nederlandse Antillen: vrijverklaarde slaven (Emancipatie 1863)*, Nationaal Archief 2018, www.nationaalarchief.nl/onderzoeken/index/nt00341?actieTab=nt&searchTerm=weltevreden.

Ten Hove e.a. 2003

O. ten Hove, H.E. Helstone & W. Hoogbergen, *Surinaamse emancipatie 1863. Familienamen en plantages*, Amsterdam/ Utrecht: Rozenberg/Clarcks & IBS 2003.

Jeurgens & Karabinos 2020

C. Jeurgens & M. Karabinos, 'Paradoxes of curating colonial memory', *Archival Science* (20) 2020, afl. 3, p. 199-220.

Jouwe e.a. 2021

N. Jouwe, M. Kuipers & R. Raben (red.), *Slavernij en de stad Utrecht*, Zutphen: Walburg Pers 2021.

Van der Klein e.a. 2022

M. van der Klein, R. Meijers & O. de Zwart, *Rapport Verkenning basis voor naamswijziging in verband met Nederlandse slavernij-verleden*, Utrecht: Verwey-Jonker Instituut 2022.

Koten 2022

J.W. Koten, 'Op zoek naar je Antilliaanse roots?', *NGV-nieuws* 22 maart 2022, www.ngvnieuws.nl.

Lamur & Boldewijn 2018

H.E. Lamur & N.H.A. Boldewijn, *Kerstening van slaven in Paramaribo door de EBG 1837-1850*, Paramaribo: Hernhutter Archieven 2018.

Latour 1937

O. Latour, 'Familienamen op Curaçao', *New West Indian Guide/Nieuwe West-Indische Gids* (18), 1937, afl. 1, p. 195-199, <https://doi.org/10.1163/22134360-90000833>.

Van der Lee 1999

T. van der Lee, *Curaçaose Vrijbrieven 1722-1863. Met indices op namen van vrijgelatenen hun voormalige eigenaren*, Den Haag 1999.

Monsanto 2009

C. Monsanto, 'Roots Karibense', in: *Voorouders van verre. Deel 4: de Nederlandse Antillen*, Den Haag: Centraal Bureau voor Genealogie 2009.

De Neve 2007

R. de Neve, 'Asal Oesoel: Indische stamboom', in: *Voorouders van verre*, Den Haag: Centraal Bureau voor Genealogie 2007.

NiNsee

NiNsee, Website Nationaal instituut Nederlands slavernijverleden en erfenis (NiNsee), www.ninsee.nl/.

Oostindie 2007

G.J. Oostindie, *Slavernij, canon en trauma*, Leiden: Universiteit Leiden 2007.

Oostindie 2011

G.J. Oostindie, *Postcolonial Netherlands: Sixty-five years of forgetting, commemorating, silencing*, Amsterdam: Amsterdam University Press 2011.

Oostindie & Fatah-Black 2017

G.J. Oostindie & K. Fatah-Black, *Sporen van de slavernij in Leiden*, Leiden: Leiden University Press 2017.

Peters 2021

N. Peters, *The Christian slaves of Depok. A colonial tale unravels*, Cambridge: Cambridge Scholars Publishing 2021.

Redmond 2021

R. Redmond, *De Doorsons. Op zoek naar een Afro-Amerikaanse slavenfamilie in het Caribisch gebied*, Amsterdam: De Arbeiderspers 2021.

Van Rossum 2015

M. van Rossum, *Kleurrijke tragiek: de geschiedenis van slavernij in Azië onder de VOC*, Hilversum: Verloren 2015.

Schrikker 2021

A. Schrikker, *De vlinders van Boven Digoel. Verborgene verhalen over kolonialisme*, Amsterdam: Prometheus 2021.

Sint Nicolaas e.a. 2021

E. Sint Nicolaas e.a., *Slavernij*, Amsterdam: Atlas Contact 2021.

Van Stipriaan 1990

A. van Stipriaan, 'What's in a name? Slavernij en naamgeving in Suriname tijdens de 18e en 19e eeuw', *OSO, tijdschrift voor Surinaamse taalkunde, letterkunde en geschiedenis* (9) 1990, afl. 1, p. 25-46.

Van Stipriaan 2004

A. van Stipriaan, 'Slavernij en de strijd om Afro-Surinaamse identiteit', *Tijdschrift voor Geschiedenis* (117) 2004, p. 522-542.

Van Stipriaan 2022

A. van Stipriaan, 'Nee Kamerleden, je kunt niet de impact van de slavernij laten begrijpen door over een plantage te lopen', *NRC* 21 augustus 2022.

Stoler 2008

A.L. Stoler, *Along archival grain: Epistemic anxieties and colonial common sense*, Princeton/Oxford: Princeton University Press 2008.

Thoden van Velzen & Van de Wetering 2011/2009

B. Thoden van Velzen & W. van de Wetering, *Een zwarte vrijstaat in Suriname. De Okaanse samenleving in de achttiende eeuw*, Leiden: Brill 2011/Princeton/Oxford: Princeton University Press 2009 (Caribbean Series, volume 29).

De Zwart 2022

P. de Zwart, 'Excuses voor ons slavernij? Dan ook voor de koloniale uitbuiting van Javanen', *Trouw* 28 april 2022.

Het herkennen en erkennen van ‘kleurenblind’ racisme

Maartje van der Woude*

Binnen de rechtssociologie staat een kritische blik op het recht in relatie tot processen als ongelijkheid en onrechtvaardigheid centraal. De notie dat het recht niet zo ‘objectief’ en ‘neutraal’ is als soms binnen een meer positivistische bestudering van het recht lijkt te worden gesuggereerd, is bekend en breed gedeeld. Een dergelijke blik op het recht en het ‘systeem’ verantwoordelijk voor de totstandkoming, implementatie en tenuitvoerlegging daarvan vraagt naast een empirische bestudering van het recht ook om een historische en vooral ook politieke duiding van recht als machtsmiddel.

De macht van het recht kan bijvoorbeeld gelegen zijn in het feit dat door het in het leven roepen van rechtsregels een papieren werkelijkheid wordt gecreëerd die niet overeen hoeft te komen met de wijze waarop mensen deze regels, en daarmee de werking van het recht, in de praktijk ervaren. Zo observeerde de speciale VN-rapporteur voor hedendaagse vormen van racisme, rassendiscriminatie, xenofobie en aanverwante onverdraagzaamheid in 2020 dat ondanks het bestaan van duidelijke wet- en regelgeving die discriminatie verbiedt, deze wetgeving in de praktijk door burgers, maar ook door de overheid en overheidsactoren niet altijd wordt nageleefd. Daarnaast signaleert ze dat het bestaan van een robuust juridisch non-discriminatie-instrumentarium mogelijk in de weg staat aan het hebben van een bredere sociaal-maatschappelijke en politieke discussie over het (voort)bestaan van ongelijke behandeling op discriminatoire gronden als ras, herkomst, etniciteit enzovoort. De gedachte hierachter zou zijn, aldus de rapporteur, dat onder verwijzing naar dit instrumentarium geluiden over discriminatie en (institutioneel) racisme van overheidswege eenvoudig van de hand zouden kunnen worden gewezen (UN Special Rapporteur 2020). Het bestaan van wetgeving zou immers

* Prof. dr. mr. M.A.H. van der Woude is als hoogleraar rechtssociologie verbonden aan het Van Vollenhoven Instituut voor Recht, Bestuur & Samenleving van de Faculteit der Rechtsgeleerdheid van de Universiteit Leiden.

een duidelijke indicatie zijn dat 'de' overheid dergelijke gedragingen en praktijken ten zeerste verwerpt. Echter, afgezien van het feit dat 'de' overheid niet een en ondeelbaar is en daarmee evenzo menselijk is als ieder ander, hebben de toeslagenaffaire evenals aanhoudende ontwikkelingen inzake etnisch profileren door politie-instanties laten zien dat discriminatie op basis van onder meer, maar niet uitsluitend, vermeende etniciteit en herkomst ook 'de' overheid niet vreemd is.¹ Hoewel deze gebeurtenissen, net als de discussies rondom Zwarte Piet en de opkomst van de *Black Lives Matter*-beweging, internationaal, maar ook in Nederland hebben geleid tot een meer actief publiek en politiek discours over discriminatie en racisme, blijven het lastige onderwerpen om te bespreken (Van den Broek 2020; Wekker 2020). Dit laatste komt enerzijds mogelijk deels door de spraakverwarring die er soms lijkt te zijn over hoe begrippen als ras, etniciteit, huidskleur en herkomst zich tot elkaar verhouden en dus waar men het eigenlijk over heeft. Anderzijds komt dit mogelijk ook door het feit dat dergelijk discours zich soms ook lastig laat herkennen, omdat het wordt geframed als zijnde 'neutraal' of in ieder geval niet racistisch of discriminerend. Dit (bewust dan wel onbewust) verpakken, of het ogenschijnlijk neutraliseren, van het maken van onderscheid tussen mensen op basis van hun (vermeende) etniciteit of herkomst in ogenschijnlijk neutrale of 'objectieve' termen die niet op enigerlei wijze direct refereren aan ras, etniciteit of herkomst, wordt in de literatuur ook wel aangeduid als de opkomst van 'color-blind' racism – kleurenblind racisme (Bonilla-Silva 2006, 2020).

In deze conceptuele bijdrage staat de bespreking van het kader van kleurenblind racisme centraal. Als hedendaagse doorwerking van de erfenis van slavernij en kolonialisme zou het herkennen en erkennen van de dynamiek van *color-blind* racisme mogelijk een belangrijke rol kunnen spelen bij het verder doorgronden en begrijpen van 'alledaags' (Essed 1984), maar niet altijd zichtbaar racisme.

1 Zie onder meer *Kamerstukken II 2021/22*, 31066, nrs. 935, 957 en 992, en de reactie van de staatssecretaris van Financiën – Fiscaliteit en Belastingdienst op de bevindingen zoals gepresenteerd in deze rapporten van 30 mei 2022. Zie voorts de uitspraak van het gerechtshof Den Haag inzake etnisch profileren door de Staat in de vorm van het handelen van de Koninklijke Marechaussee, Hof Den Haag 14 februari 2023, ECLI:NL:GHDHA:2023:173.

Waar hebben we het nou eigenlijk over?

Het belang van *discours* staat centraal binnen het door Eduardo Bonilla-Silva (2003, 2006, 2020) geïntroduceerde theoretisch kader van *color-blind* racisme. Alvorens te komen tot een bespreking van het kader en dit te plaatsen in relatie tot het centrale thema van deze *Justitiële verkenningen*, is het belangrijk om aandacht te besteden aan een nadere duiding van een aantal centrale concepten.

Waar racisme altijd een vorm van discriminatie is, is discriminatie niet altijd racisme. Immers, er kan op andere gronden dan op de grond 'ras' onderscheid worden gemaakt.² In de context van deze bijdrage wordt het begrip 'ras' voorts beschouwd als een sociaal construct, waarmee wordt bedoeld dat het wordt gezien als een begrip dat invulling krijgt binnen de specifieke sociaal-maatschappelijke context waarbinnen het wordt gebruikt. Een dergelijke invulling van het begrip ras, die overigens breed gedragen wordt binnen de wetenschap (Berger & Luckmann 1966; Olson 2005), laat zien dat het sociaal-maatschappelijk beeld van wat 'ras' is, is gebaseerd op zichtbare kenmerken gekoppeld aan nationale of etnische afstamming (waaronder huidskleur), religie of een combinatie van deze kenmerken. Op deze manier begrepen zijn het begrip 'ras' en het begrip etniciteit nauw met elkaar verbonden. Etniciteit wordt namelijk vaak uitgelegd als de sociaal-culturele identiteit van een persoon gekoppeld aan gemeenschappelijke afstamming, gemeenschappelijke taal, gemeenschappelijke gebruiken, gemeenschappelijke religieuze expressie of een gemeenschappelijke nationaliteit. Gezien de sociaal-maatschappelijke dimensie van 'ras' is het zuiverder om te spreken over 'racialisering', aangezien dit meer specifiek verwijst naar de sociale processen door middel waarvan er sociale betekenis wordt toegekend aan bepaalde zichtbare variaties tussen mensen, op basis waarvan individuen en sociale groepen voorts worden gecategoriseerd. Bij racialisering worden buitenstaanders niet per se als 'ras' gezien, maar er wordt op dezelfde manier over ze gesproken: als een herkenbare groep waaraan specifieke, onveranderlijke en natuurlijke eigenschappen worden toegedicht en die als inferieur geldt. Het proces van racialisering is niet alleen gekoppeld aan onderscheidende fysieke kenmerken, maar kan

2 De andere discriminatiegronden zijn godsdienst, levensovertuiging, politieke gezindheid, geslacht, nationaliteit, seksuele geaardheid, burgerlijke staat, handicap of chronische ziekte en leeftijd.

ook gekoppeld zijn aan het aanhangen van een bepaalde geloofsovertuiging (Meer 2012). Racisme is het product van processen van racialisering en staat dus voor meer dan individuele gevallen van racistische discriminatie, het duidt op het structureel bewust én onbewust uitsluiten van of ongelijke kansen geven aan bepaalde (groepen) mensen, louter op basis van hun huidskleur, etniciteit, nationaliteit, afkomst of cultuur. Het tegelijkertijd bewust en onbewust plaatsvinden van processen van racialisering en daarmee ook racisme is van belang in de context van deze bijdrage. Anders dan soms wordt gedacht, is het niet zo dat er louter sprake kan zijn van racisme als er ook de specifieke, en in het bijzonder kwade, intentie is om onderscheid te maken op basis van 'ras', en is het ook niet noodzakelijk dat er expliciet wordt gerefereerd aan dit onderscheid. Juist dit laatste, de verborgenheid van racisme in het maatschappelijk en politiek discours, staat centraal binnen het theoretisch kader van *color-blind* racisme.

Van zichtbaar naar onzichtbaar racisme

In 2006 publiceerde Eduardo Bonilla-Silva het boek *Racism without racists. Color-blind racism and the persistence of racial inequality in America*. Hierin observeert de auteur hoe het openlijk racisme zoals het lange tijd in de Verenigde Staten zichtbaar was in het maatschappelijk en politiek discours, maar ook in wet- en regelgeving, zoals de beruchte *Jim Crow laws* (Alexander 2010; Bobo e.a. 1997; Omi & Winant 2014), in de jaren zeventig langzaam plaats lijkt te hebben gemaakt voor wat hij aanduidt als een 'nieuwe' vorm van racisme. Deze nieuwe vorm van racisme is meer subtiel, alledaags (Essed 1984) en, doordat het directe en indirecte gebruik van het woord 'ras' wordt vermeden en iedere referentie ernaar wordt ontkend, ogenschijnlijk 'kleurenblind'. Of anders gezegd: 'ras' wordt niet langer gezien als een factor 'die ertoe doet' binnen de samenleving (Golash-Boza 2016; Pérez 2017). Echter, aldus Bonilla-Silva en andere *critical race scholars*, door het feit dat 'ras' wordt gepresenteerd als een factor die er in de hedendaagse samenleving niet meer toe doet, wordt voorbijgegaan aan het feit dat de acties en keuzes van witte Amerikanen (bijvoorbeeld in hun selectie van partners, buurten om te wonen, aan te stellen werknemers en het kiezen van scholen) in de praktijk wel degelijk nog steeds zeer 'kleurbewust' waren (Bonilla-Silva 2013; Golash-Boza

2016; Jung 2015). De discrepantie tussen woorden en daden verklaart Bonilla-Silva op basis van het bestaan van een viertal narratieven en sociale praktijken die leiden tot een ogenschijnlijk ‘neutraal’ (kleurenblind) discours, waarbinnen ‘ras’ geen rol speelt. De vier narratieven die door de auteur worden onderscheiden in zijn analyse van diverse empirische bronnen (interviews met studenten, politieke statements, media enz.) zijn (a) het abstract liberalistisch narratief, (b) het naturalisatienarratief, (c) het cultureel narratief en (d) het minimalisatienarratief.

Hoewel het framework zijn wortels vindt in de Amerikaanse context, is het inmiddels herhaaldelijk gebruikt om licht te schijnen op vergelijkbare processen en dynamieken in Europese landen (Escafré-Dublet & Simon 2011; Beamman & Petts 2020; Hellgren & Bereményi 2022; Rodríguez-García 2022). In het hiernavolgende zullen de verschillende narratieven worden besproken, mede in het licht van de Nederlandse context.

Narratieven van ‘kleurenblind’ racisme

Hoewel de verschillende narratieven hierna individueel worden besproken, is het belangrijk om op te merken dat de narratieven volgens Bonilla-Silva naast elkaar en door elkaar worden toegepast – en daarmee deels ook overlappen.

Het abstract liberalistisch narratief

Volgens Bonilla-Silva vormt het liberalisme de basis van het nieuwe, kleurenblinde, racisme. Ontstaan ten tijde van de Verlichting heeft het liberalisme in de Verenigde Staten, maar ook in Europa, een belangrijke rol gespeeld bij de emancipatie van de burger. Bonilla-Silva beargumenteert dat ondanks centrale uitgangspunten zoals individualisme, universalisme, egalitarianisme en de idee dat mensen en instituties verbeterd kunnen worden, het liberalisme in essentie niet *inclusief* was. Met andere woorden, de vrijheden en waarden die werden gepropageerd en ontwikkeld in deze periode waren niet beschikbaar voor eenieder, maar louter voor de witte middenklasse (de bourgeoisie). Het exclusieve karakter van het liberalisme kwam volgens Bonilla-Silva op verschillende manieren tot uiting. In de eerste plaats door het

feit dat de verwezenlijking van de vrijheden en waarden die centraal stonden binnen het liberalisme mede mogelijk werd gemaakt door slavernij (Bonilla-Silva 2006, p. 27) en, hier nauw aan verbonden, in de tweede plaats door het feit dat kolonialisme en slavernij werden gelegitimeerd door belangrijke grondleggers van het liberalisme, zoals Kant, Voltaire en Stuart Mill (zie ook Goldberg 1993; Bauman 1990). Bonilla-Silva wil hiermee illustreren hoe moderniteit en liberalisme geworteld zijn in ideeën en structuren van uitsluiting en onderdrukking, en dus hoe het liberale gedachtegoed ook expliciet gebruikt is om ongelijkheid te creëren en in stand te houden. Volgens Bonilla-Silva wordt voorbijgegaan aan het feit dat hoewel binnen een liberale rechtsstaat vrijheden en rechten van burgers centraal staan, niet iedere burger op eenzelfde manier van die vrijheden en rechten kan genieten, omdat de sociale structuren voortkomend uit het liberalisme niet per se ingericht zijn op het creëren van die gelijke toegang tot vrijheden en rechten. Met andere woorden, de auteur roept expliciet op tot het reflecteren op de vraag welke impact het feit dat het liberale gedachtegoed ook is gebruikt om delen van de bevolking te onderdrukken en geweld aan te doen, heeft gehad op de wijze waarop de instituties en structuren die voortkomen uit dit gedachtegoed in het hier en nu functioneren.

Deze vraag is zeer relevant in het kader van het centrale thema van deze *Justitiële verkenningen*. Ondanks het feit dat Nederland meer stilstaat bij het eigen slavernijverleden in Suriname, de Antillen en Nederlands-Indië, is dit een recente ontwikkeling. Aansluitend bij het relaas van Bonilla-Silva is het een interessante vraag of er, afgezien van de erkenning van dit slavernijverleden, ook voldoende wordt gereflecteerd op en stilgestaan bij de vraag wat de effecten van een dergelijke geschiedenis en de rol van de Nederlandse overheid (sinstellingen) binnen deze geschiedenis – die voor wat betreft Nederlands-Indië voortduurde tot in de eerste decennia van de twintigste eeuw (Baay 2015) – zijn op het heden in de vorm van ongelijke machtsrelaties, sociale verdeeldheid en intergenerationeel ervaren onrechtvaardigheid (Thompson 2009; zie ook Gomes 2022).

Omdat binnen het abstract liberalistisch narratief, aldus Bonilla-Silva, voorbij wordt gegaan aan de 'schaduwzijde' van het liberalisme, worden binnen dit narratief inzichten vanuit het politiek en economisch liberalisme (gelijke kansen, individualisme, keuzevrijheid enz.) gebruikt om de rol die 'ras' mogelijk kan spelen in bepaalde contexten

te verklaren en te rechtvaardigen. Als voorbeeld kan hierbij worden gedacht aan kritiek op het invoeren van minderhedenquota of kritiek op het stimuleren van positieve discriminatie, omdat dergelijke praktijken in strijd zouden zijn met het moeten bieden van gelijke kansen aan iedereen en daarmee dus een vorm van racisme zouden zijn, gericht tegen witte individuen (Hunt & Smith 2022; Benthin 2021). Door positieve discriminatie op deze manier te ‘framen’, als indruisend tegen het liberale uitgangspunt dat iedereen gelijke kansen moet hebben, wordt voorbijgegaan aan het feit dat – met het oog op de geschiedenis van het liberalisme en de praktijken van ongelijkheid en onderdrukking die daarbinnen hebben plaatsgevonden – dit in de praktijk wellicht, historisch gezien, niet zo is of in ieder geval niet zo wordt ervaren (Witte 2010).

Het abstract liberalistisch narratief vormt zoals gezegd de basis voor het ontstaan van kleurenblind racisme, maar zal tegelijkertijd mogelijk ook het meest lastig te herkennen en te erkennen zijn. Het narratief dwingt tot een kritische reflectie op de samenleving in het licht van een ver weg gelegen en grotendeels onbekende – want tot voor kort niet onderwezen (Hondius 2020) – geschiedenis die niet door iedereen op dezelfde manier wordt ervaren. In een reflectie op de vraag ‘waarom zouden huidige generaties zich verantwoordelijk moeten voelen voor het onrecht, veroorzaakt door hun voorouders?’ introduceert politiek filosoof Thompson (2009) de term intergenerationale verantwoordelijkheid. Het intergenerationale ziet volgens Thompson niet alleen op het erkennen van dat onrecht door individuen en families, maar ook door de politiek, de samenleving en haar instituties. Intergenerationele relaties scheppen verantwoordelijkheden, rechten en plichten, aldus Thompson. Ze zet zich hiermee af tegen wat ze het ‘ahistorisch liberalisme’ noemt en koppelt aan dezelfde denkers die volgens Bonilla-Silva raciale ongelijkheid legitimeerden in de naam van datzelfde liberalisme. Zolang onrechtvaardigheid voortkomend uit die intergenerationale relaties nog wordt ervaren, is er de verantwoordelijkheid en de noodzaak ‘to repair the harm done to relations of respect’ (Thompson 2009, p. 82). Waar het tegengaan van racisme alleen mogelijk met het actieve besef en de erkenning van en het acteren tegen de impact van ons koloniale slavernijverleden en de migrantengeschiedenis op onze huidige maatschappij, wordt deze impact binnen het abstract liberalistisch narratief – mede door een specifieke

invulling van het liberalistisch perspectief – niet erkend en daarmee onzichtbaar gemaakt.

Het naturalisatienarratief

Binnen het naturalisatienarratief worden ongelijkheden tussen groepen binnen de samenleving die mogelijk het gevolg zouden kunnen zijn van onderscheid gemaakt op basis van 'ras', geframed als de uitkomst van natuurlijke processen van selectie op basis van persoonlijke en veronderstelde groepsspecifieke voorkeuren. Anders gezegd, binnen dit narratief wordt verondersteld dat processen van racialisering of racisme niet voorkomen kunnen worden en verbonden zijn aan de menselijke neiging om aansluiting te vinden bij – en je te omgeven met – individuen die vallen binnen de eigen 'raciale' groep. Dat dit soms spanningen met zich meebrengt, is een natuurlijk gevolg van dit natuurlijke proces, aldus het naturalisatienarratief.

Een voorbeeld van dit narratief is de idee dat etnisch-culturele segregatie binnen stedelijke contexten het natuurlijke gevolg is van het feit dat mensen met een migratieachtergrond het liefst wonen in wijken waar ook andere mensen met een (zelfde) migratieachtergrond woonachtig zijn. Of dat het gebrek aan interetnische contacten of relaties komt door de biologische aanleg van mensen om zich te omgeven met 'gelijken' (Huijnk & Dagevos 2013).

Afgezien van het feit dat er andere factoren zijn die stedelijke segregatie en het uitblijven van interetnische contacten verklaren, zijn dergelijke uitingen in het kader van kleurenblind racisme om een andere reden problematisch, aldus Bonilla-Silva (2006, p. 28). Doordat in deze voorbeelden een link wordt gelegd met natuurlijke of biologische drijfveren op basis waarvan eenieder, ongeacht 'ras', etniciteit of herkomst, keuzes maakt in het leven, wordt 'ongelijke' behandeling op basis van 'ras' weggerationaliseerd als iets wat door iedereen wordt gedaan. Met andere woorden, het wordt onmogelijk gemaakt om ongelijke behandeling op basis van 'ras' als een probleem aan te kaarten, doordat het wordt gepresenteerd als iets wat gewoonweg inherent is aan de menselijke natuur.

Het cultureel narratief

Binnen het cultureel narratief worden culturele argumenten gebruikt om de ongelijke positie van groepen binnen de samenleving te verklaren en met name ook te beargumenteren waarom het overkomen van die ongelijke positie zo lastig, al dan niet onmogelijk, is. Met andere woorden, door discussies over ‘ras’ te verpakken in termen van cultuur wordt racisme onherkenbaar gemaakt. Bonilla-Silva noemt het voorbeeld van het narratief rondom *Hispanics* – en in het bijzonder Mexicanen – in de Verenigde Staten als ‘lui’ en niet gefocust op het verkrijgen van een goede opleiding (Musso 2020). Ondanks het feit dat onderzoek het tegenovergestelde uitwijst (O’Brien 2010), is het narratief dat onderwijs binnen de Mexicaanse cultuur niet hetzelfde wordt gewaardeerd als binnen ‘andere’ culturen en dat daar dus, logischerwijze, ongelijkheden uit zullen voortkomen.

Het ‘vervangen’ van directe verwijzingen naar ‘ras’ door een discours over cultuur is ook zichtbaar in Europa (Lentin & Titley 2012) en in Nederland (Van der Valk 2003). De problematisering van minderheidsgemeenschappen werd aan het begin van het millennium door diverse populistische politici, waarbij de Lijst Pim Fortuyn een centrale rol speelde, gekoppeld aan een ‘multicultureel drama’ dat zich in Nederland zou hebben gemanifesteerd. Waar Scheffer (2000) in het aanzwengelen van dit debat wel degelijk wees op de verantwoordelijkheid van de Nederlandse overheid en het (gebrek aan) beleid gevoerd ter bevordering van de integratie van – in het bijzonder – Turkse en Marokkaanse Nederlanders die zich na hun komst naar Nederland als gastarbeiders blijvend in Nederland hadden gevestigd, grijpen verschillende politici de discussie aan om onder de noemer van het multiculturalisme de aanwezigheid van verschillende minderheidsgemeenschappen in Nederland te problematiseren. De onverenigbaarheid van andere religieuze en culturele gebruiken met ‘de’ Nederlandse cultuur en ‘de’ nationale identiteit werd gepresenteerd als problematisch en misschien zelfs gevaarlijk (Siebers 2017). Het multiculturalisme en in het bijzonder het cultuurbegrip lijken sindsdien steeds meer een mobilisatieplaats geworden voor zogenoemd nieuw rechts (Oudenampsen 2018, 2020), waarbij in Nederland partijen als FVD, PVV en JA21 onder verwijzing naar cultuur, nationale identiteit en ook het met racisme onverenigbare charitatieve en tolerante zelfbeeld van Nederland (Ghorashi 2020) een veelheid aan discussies over ‘ras’

weerleggen en ontkennen. Volgens Bonilla-Silva wordt een openlijk racistisch discours 'excluding minorities (...) based on their presumed biological inferiority' tegenwoordig slechts gebruikt door *white supremacists* of *neo-Nazis*, maar zijn deze biologische argumenten in het mainstream discours vervangen door culturele argumenten, die, aldus de auteur, net zo effectief zijn in het handhaven van een structureel systeem waarbinnen bepaalde mensen bewust én onbewust worden uitgesloten, of minder kansen krijgen, louter door hun huidskleur, nationaliteit, afkomst of cultuur (Bonilla-Silva 2006, p. 29).

Het minimalisatienarratief

Binnen het laatste narratief wordt het bestaan van racisme en discriminatie niet gezien als belangrijke factor die, ook nu nog, van invloed is op de gelijke kansen voor geracialiseerde groeperingen binnen de samenleving. Omdat, zo is de logica volgens Bonilla-Silva binnen dit narratief, racisme en discriminatie anno nu veel minder prominent aanwezig zijn binnen de samenleving – en daardoor minder 'erg' zouden zijn –, zijn de invloed en impact van deze dynamieken op de levens en kansen van geracialiseerde groepen logischerwijze ook minder groot. Van écht racisme is, conform dit narratief, slechts sprake als er openlijke verwijzingen worden gemaakt naar de biologische inferioriteit van mensen met een bepaalde etnische afkomst. Echter, middels het culturele narratief, zoals hiervoor besproken, zijn dergelijke verwijzingen eigenlijk niet of nauwelijks meer aanwezig in het mainstream discours omdat ze zijn vervangen door verwijzingen gelieerd aan culturele kenmerken en gebruiken. Door het anders 'verpakken' van discussies over 'ras' – en daarmee het onzichtbaar raken en maken van racisme – wordt het spreken over racisme en raciale discriminatie als een aanhoudend probleem binnen de samenleving niet altijd begrepen of serieus genomen. Dit maakt een constructief gesprek over de ervaren werkelijkheid van een deel van de bevolking erg lastig, zo niet onmogelijk. Met alle gevolgen van dien.

Ter afsluiting: terug naar de rol van het recht

Terug naar waar deze bijdrage mee opende, de observatie van de speciale VN-rapporteur inzake wat volgens haar kon worden gezien als de

Nederlandse Paradox (*Dutch Paradox*): ondanks de aanwezigheid van een veelheid aan nationale (en Europese) wet- en regelgeving die ziet op het tegengaan van discriminatie en racisme, stelt zij enerzijds de vraag in hoeverre deze wet- en regelgeving afdoende concrete bescherming biedt en dus effect heeft, en anderzijds de vraag in hoeverre het hebben van deze regelgeving *an sich* de noodzaak tot het blijven reflecteren op de vraag wat racisme is en hoe dat ook nu in Nederland nog vorm krijgt, mogelijk in de weg staat. De door de rapporteur geobserveerde paradox lijkt daarmee aan te sluiten bij de paradox die in 2016 door Wekker werd waargenomen binnen de Nederlandse context. Volgens Wekker wordt het bestaan van ‘ras’ en racisme ten koste van alles ontkend en het bestaan van een inclusieve samenleving zonder raciale ongelijkheden ‘gevierd’, terwijl tegelijkertijd het praten over ras – en met name het adresseren van raciale ongelijkheden – een groot ongemak en diepe weerstand lijkt op te roepen in Nederlanders (Wekker 2016, 2020). De paradox lijkt voorts ook te worden bevestigd door de bevindingen van de Parlementaire onderzoekscmissie effectiviteit antidiscriminatiewetgeving (POC), die in haar rapport *Gelijk recht doen* concludeert dat, ondanks het bestaan van een veelheid aan antidiscriminatiewetgeving in Nederland, deze wetgeving niet voldoende lijkt te werken. Waar de POC een grotere rol ziet weggelegd voor de wetgever in de normstelling tegen discriminatie en de naleving van wetten en regels hiertegen (POC 2022), ziet Van Kempen (2021) (ook) een rol voor de Hoge Raad der Nederlanden in het uitdrukkelijker tegengaan van racisme binnen de context van het strafrecht. Voor een samenleving die inclusiviteit en gelijkheid viert, is er nog genoeg werk aan de winkel, ondanks het bestaan van duidelijke wettelijke kaders.

Hoewel Bonilla-Silva in zijn werk niet expliciet kijkt naar de rol van het recht in het verpakken of het omleiden van discussies over ‘ras’, hebben andere auteurs hier in de context van het werk van de US Border Patrol (Vega 2018) en de politiepraktijk in Duitsland (Bruce-Jones 2016) wel op gewezen. Zo beschrijft Vega hoe grenswachters aan de grens tussen Mexico en de Verenigde Staten onder verwijzing naar de ruime discretionaire bevoegdheden die ze genieten binnen het recht legitimeren dat er een keuze moet worden gemaakt in het stoppen van individuen, en dat dit ‘dus’ soms leidt tot bepaalde ongelijkheden. Ook Bruce-Jones wijst op de rol van discretionaire ruimte, maar richt zich meer op de gebrekkige zichtbaarheid hierdoor van de doorwerking

van Europese non-discriminatiewet- en -regelgeving. Hoewel Europese kaders als het Uitvoeringsverdrag voor de EU en het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens en secundaire regelgeving zoals de Race Directive 2000/43/EC onder meer gericht zijn op het tegengaan van discriminatie en racisme, is het maar de vraag volgens de auteur of deze Europese regelgeving daadwerkelijk wordt opgevolgd en haar doorwerking vindt op het niveau van de lidstaten. Door de discretionaire ruimte die lidstaten genieten in de vertaling van Europese wetgeving naar nationale wetgeving en beleid in combinatie met het gebrek aan 'harde data' is het volgens Bruce-Jones mogelijk om een 'kleurenblinde' realiteit te creëren, waardoor het lijkt alsof 'ras' niet langer een rol speelt in verschillende uitvoeringspraktijken. Als er geen 'harde' statistiek is op basis waarvan raciale discriminatie in kaart kan worden gebracht, en daarmee mogelijk ook het structurele karakter daarvan, dan kan – aldus de auteur – de rol die 'ras' mogelijk speelt in de alledaagse politieke en maatschappelijke praktijk genegeerd worden. Het narratief in dit voorbeeld zou kunnen worden geduid als een narratief van actieve ontkenning. Escafré-Dublet en Simon (2011) wijzen in hun bredere Europese studie ook naar de rol die het niet verzamelen van dergelijke gegevens kan spelen bij het 'verbergen' van processen van racialisering en racisme, maar wijzen tegelijkertijd ook op de uitdagingen bij het verzamelen van dergelijke gegevens, waarbij in het bijzonder de vraag *wat* er dan precies moet worden verzameld centraal staat. Verschillende Europa-brede rapportages van onder meer de European Commission against Racism and Intolerance (ECRI) (2021) en de European Union Agency for Fundamental Rights (2018, 2019) en in Nederland van het Sociaal en Cultureel Planbureau (2020) laten zien dat discriminatie op basis van 'ras', ondanks de veelheid aan Europese en nationale non-discriminatiewetgeving, in ieder geval wel breed wordt ervaren. Dit lijkt uit te nodigen tot een nadere blik op deze beide narratieven gelieerd aan de toepassing en de rol van het recht in relatie tot processen van racialisering en racisme. Aansluitend bij Fischer (2022) ben ik van mening dat faculteiten rechtsgeleerdheid, als onderdeel van een bredere dekolonisering van het curriculum, een centrale plek moeten creëren binnen dit curriculum om aansluitend bij inzichten voortkomend uit onder meer *critical race theory* en *Third World Approaches to International Law* de 'gekleurdheid' van recht – en de toepassing daarvan – te herkennen, te erkennen en te problematiseren.

Ondanks het feit dat er de afgelopen jaren veel stappen zijn gezet door verschillende organisaties, actiegroepen, collectieven en individuen in het aanzwengelen van het bredere maatschappelijk debat rondom institutioneel racisme, kolonialisme en slavernij, is er nog een lange weg te gaan. Om deze weg succesvol af te leggen is het van belang dat er uitdrukkelijk aandacht wordt gevraagd voor en inzicht wordt gecreëerd in het in deze bijdrage centraal staande proces van kleurenblind racisme en de herkenning en erkenning dat directe verwijzingen naar 'ras' zijn vervangen door subtielere bewoordingen. Bewoordingen die wellicht politiek correcter klinken, maar tot effect hebben dat eeuwenoude en diepgewortelde ongelijkheden onterecht uit het oog worden verloren.

Literatuur

Alexander 2010

M. Alexander, *The new Jim Crow: Mass incarceration into color blindness*, New York: The New Press 2010.

Baay 2015

R. Baay, *Daar werd wat gruwelijks verricht: slavernij in Nederlands-Indië*, Amsterdam: Atheneum-Polak & Van Gennep 2015.

Bauman 1990

Z. Bauman, 'Modernity and ambivalence', *Theory, Culture & Society* (7) 1990, afl. 2-3, p. 143-169, <https://doi.org/10.1177/026327690007002010>.

Beaman & Petts 2020

J. Beaman & A. Petts, 'Towards a global theory of colorblindness: Comparing colorblind racial ideology in France and the United States', *Sociology Compass* (14) 2020, afl. 4, <https://doi.org/10.1111/soc4.12774>.

Benthin 2021

L. Benthin, 'Positieve discriminatie is ook discriminatie', *EW Magazine* 29 september 2021, www.ewmagazine.nl/ewpodium/opinie/2021/09/positieve-discriminatie-is-ook-discriminatie-847445/.

Berger & Luckmann 1966

P.L. Berger & T. Luckmann, *The Social Construction of Reality*, New York, NY: Anchor Books Doubleday 1966.

Bobo e.a. 1997

L. Bobo, J.R. Kluegel & R.A. Smith, 'Laissez-faire racism: The crystallization of a kinder, gentler, antiblack ideology', in: S.A. Tuch & J.K. Martin (red.), *Racial attitudes in the 1990s: Continuity and change*, Westport, CT: Praeger 1997, p. 15-42.

Bonilla-Silva 2003

E. Bonilla-Silva, 'Racial attitudes or racial ideology? An alternative paradigm for examining actors' racial views', *Journal of Political Ideologies* (8) 2003, afl. 1, p. 63-82.

Bonilla-Silva 2006

E. Bonilla-Silva, *Racism without racists. Color-blind racism and the persistence of racial inequality in the United States*, Londen: Rowman & Littlefield Publishers 2006.

Bonilla-Silva 2013

E. Bonilla-Silva, "'New racism", color-blind racism, and the future of whiteness in America', in: W. Doane & E. Bonilla-Silva (red.), *White out*, Londen: Routledge 2013, p. 268-281.

Bonilla-Silva 2020

E. Bonilla-Silva, *Racism without racists. Color-blind racism and the persistence of racial inequality in the United States*, Lanham: Rowman & Littlefield Publishers 2020.

Van den Broek 2020

L. van den Broek, *Wit is nu aan zet: racisme in Nederland*, Amsterdam: Amsterdam University Press 2020.

Bruce-Jones 2016

E. Bruce-Jones, *Race in the shadow of law. State violence in contemporary Europe*, z.p.: Taylor & Francis 2016.

ECRI 2021

European Commission against Racism and Intolerance, *Annual report on ECRI's activities covering the period from 1 January to 31 December 2021*, 2021, <https://rm.coe.int/ecri-2021-annual-report-24052021-en/1680a6a6d3>.

Escafré-Dublet & Simon 2011

A. Escafré-Dublet & P. Simon, 'Ethnic statistics in Europe: The paradox of colorblindness', in: A. Triandafyllidou, T. Modood & N. Meer (red.), *European multiculturalisms: Cultural, religious, and ethnic challenges*, Edinburgh: Edinburgh University Press 2011, p. 213-237.

Essed 1984

P. Essed, *Alledaags racisme*, Amsterdam: Sara 1984.

European Union Agency for Fundamental Rights 2018

European Union Agency for Fundamental Rights, *Being black in the EU: Second European Union Minorities and Discrimination Survey* (EU MIDIS-II, Austria), 2018, <https://fra.europa.eu/en/publication/2018/being-black-eu>.

European Union Agency for Fundamental Rights 2019

European Union Agency for Fundamental Rights, *Fundamental Rights Report 2019*, 2019, <https://fra.europa.eu/en/publication/2019/fundamental-rights-report-2019>.

Fischer 2022

A. Fischer, 'Colonialism, context and critical thinking: First steps toward decolonizing the Dutch legal curriculum', *Utrecht Law Review* (18) 2022, afl. 1, p. 14-28.

Ghorashi 2020

H. Ghorashi, 'Taking racism beyond Dutch innocence', *European Journal of Women's Studies* 2020, p. 1-6.

Golash-Boza 2016

T. Golash-Boza, 'A critical and comprehensive sociological theory of race and racism', *Sociology of Race and Ethnicity* (2) 2016, afl. 2, p. 129-141.

Goldberg 1993

D.T. Goldberg, *Racist culture: Philosophy and the politics of meaning*, New York: Wiley-Blackwell 1993.

Gomes 2022

P.D. Gomes, *Denken over de trans-Atlantische slavernijen racisme: de drie gezichten van Nederland*, Hilversum: Uitgeverij Verloren 2022.

Hellgren & Bereményi 2022

Z. Hellgren & B.Á. Bereményi, 'Introduction to the Special Issue: Far from colourblind. Reflections on racialization in contemporary Europe', *Social Sciences* (11) 2022, afl. 1, p. 21, <https://doi.org/10.3390/socsci11010021>.

Hondius 2020

D. Hondius, 'Nieuwe aandacht voor oorlog en slavernij. Uitdagingen voor erfgoedstudies, geschiedschrijving en onderwijs', *Tijdschrift voor Geschiedenis* (132) 2020, afl. 4, p. 637-655.

Huijnk & Dagevos 2013

W. Huijnk & J. Dagevos, 'Minder contacten tussen niet-westerse minderheden en autochtonen', *Sociale Vraagstukken* 19 februari 2013, www.socialevraagstukken.nl/minder-contacten-tussen-niet-westerse-minderheden-en-autochtonen/.

Hunt & Smith 2022

M.O. Hunt & R.A. Smith, 'White Americans' opposition to affirmative action, revisited: New racism, principled objections, or both?', *Social Currents* (9) 2022, afl. 2, p. 107-117.

Jung 2015

M.K. Jung, *Beneath the surface of white supremacy. Denaturalizing US racisms past and present*, Stanford, CA: Stanford University Press 2015.

Van Kempen 2021

P.H.P.H.M.C. van Kempen, 'Politiëgeweld en -racisme als (structureel) vormverzuim. Een pleidooi voor meer betrokkenheid van de Hoge Raad bij een belangwekkende maatschappelijke kwestie', *Delikt en Delinkwent* (40) 2021, afl. 1, p. 87-106.

Lentin & Titley 2012

A. Lentin & G. Titley, 'The crisis of "multiculturalism" in Europe. Mediated minarets, intolerable subjects', *European Journal of Cultural Studies* (15) 2012, afl. 2, p. 123-138.

Meer 2013

Meer, N., 'Racialization and religion: race, culture and difference in the study of antisemitism and Islamophobia', *Ethnic and racial studies* (36) 2013, afl. 3, 385-398.

Musso 2020

V.C. Musso, 'The Mexican-American cultural complex: Assessing the depth-psychological problems due to challenges of assimilation in American society', in: E. Brodersen & P. Amezaga (red.), *Jungian perspectives on indeterminate states*, New York: Routledge 2020, p. 47-62.

O'Brien 2010

G.S. O'Brien, *Valuing education: How culture influences the participation of Mexican immigrant mothers in the formal education of their children in the United States*, University of California, Riverside 2010.

Olson 2005

J. Olson, 'W.E.B. du Bois and the race concept', *Souls* (7) 2005, afl. 3-4, p. 118-128.

Omi & Winant 2014

M. Omi & H. Winant, *Racial formation in the United States*, New York: Routledge 2014.

Oudenampsen 2018

M. Oudenampsen, 'Een genealogie van Nederlands nieuw rechts', *B en M: Tijdschrift voor Beleid, Politiek en Maatschappij* (45) 2018, afl. 1, p. 106-110.

Oudenampsen 2020

M. Oudenampsen, *The rise of the Dutch new right. An intellectual history of the rightward shift in Dutch politics*, Londen: Routledge 2020.

Pérez 2017

R. Pérez, 'Racism without hatred? Racist humor and the myth of "colorblindness"', *Sociological Perspectives* (60) 2017, afl. 5, p. 956-974.

POC 2022

Parlementaire onderzoekscommissie effectiviteit antidiscriminatiewetgeving, *Gelijk recht doen. Een parlementair onderzoek naar de mogelijkheden van de wetgever om discriminatie tegen te gaan*, Den Haag: Eerste Kamer 2022, www.eerstekamer.nl/commissies/poc.

Rodríguez-García 2022

D. Rodríguez-García, 'The persistence of racial constructs in Spain. Bringing race and colorblindness into the debate on interculturalism', *Social Sciences* (11) 2022, afl. 1, p. 13.

Scheffer 2000

P. Scheffer, 'Multiculturele drama', *NRC Handelsblad* 4.06 (2000): 2019.

Siebers 2017

H. Siebers, 'Dat de "Nederlandse identiteit wordt bedreigd" is gevaarlijk en tendentius', *Sociale Vraagstukken* 1 april 2017, www.socialevraagstukken.nl/dat-de-nederlandse-identiteit-wordt-bedreigd-is-gevaarlijk-en-tendentius/.

Sociaal en Cultureel Planbureau 2020

Sociaal en Cultureel Planbureau, *Ervaren discriminatie in Nederland II*, Den Haag 2020.

Thompson 2009

J. Thompson, *Intergenerational justice: Rights and responsibilities in an intergenerational polity*, New York: Routledge 2009.

UN Special Rapporteur 2020

UN Special Rapporteur, *Visit to the Netherlands. Report of the Special Rapporteur on contemporary forms of racism, racial discrimination, xenophobia and related intolerance* (A/HRC/44/57/Add.2), Genève: United Nations 2020.

Van der Valk 2003

I. van der Valk, 'Political discourse on ethnic minority issues. A comparison of the right and the extreme right in the Netherlands and France (1990-97)', *Ethnicities* (3) 2003, afl. 2, p. 183-213.

Vega 2018

I.I. Vega, 'Empathy, morality, and criminality: The legitimation narratives of US border patrol agents', *Journal of Ethnic and Migration Studies* (44) 2018, afl. 15, p. 2544-2561.

Wekker 2016

G. Wekker, *White innocence. Paradoxes of colonialism and race*, Durham: Duke University Press 2016.

Wekker 2020

G. Wekker, *Witte onschuld. Paradoxen van kolonialisme en ras* (herziene editie), Amsterdam: Amsterdam University Press 2020.

Witte 2010

R. Witte, *Al eeuwenlang een gastvrij volk: racistisch geweld en overheidsreacties in Nederland (1950-2009)*, Amsterdam: Amsterdam University Press 2010.

De strafrechtelijke aanpak van hedendaagse vormen van slavernij in internationale productieketens

Masja van Meeteren en Anne-Jetske Schaap*

Voor veel mensen is slavernij iets uit het verleden. Iets dat we achter ons hebben gelaten toen de trans-Atlantische slavenhandel ten einde kwam, en dat sommigen wellicht ook het liefst willen vergeten. Een aantal bijdragen in dit themanummer laat zien hoe belangrijk het is om deze geschiedenis juist *niet* te vergeten, en hoe deze nog steeds doorwerkt in onze moderne maatschappij. In de huidige bijdrage bekijken we slavernij door een andere lens. We zoomen net als de andere bijdragen in op het hier en nu. Maar we kijken niet naar slavernij als een verschijnsel uit het verleden, maar als een fenomeen in het heden. Dit doen we omdat slavernij helaas ook vandaag de dag nog steeds voorkomt – zij het in andere vormen dan ten tijde van de trans-Atlantische slavenhandel. Vaak spreken we dan over ‘moderne slavernij’ of ‘slavernijachtige praktijken’. Zo bevonden zich volgens de Global Slavery Index in 2016 wereldwijd ruim 40 miljoen mensen in een situatie van slavernij.¹

Waar in andere tijden slavernij niet alleen sociaal geaccepteerd was, maar soms zelfs bij wet geregeld, is de wereldwijde consensus momenteel dat slavernij onwenselijk en strafbaar is. Zo maakte Mauritië, als laatste land ter wereld, in 2007 slavernij strafbaar.² Al veel eerder zagen internationale verdragen tegen slavernij het licht. Zo kwam in 1926 het Verdrag ter bestrijding van de slavenhandel en de

* Prof. dr. M.J. van Meeteren is hoogleraar Criminologie bij de sectie Strafrecht en Criminologie aan de Radboud Universiteit. Mr. dr. A.L.M. Schaap is als universitair docent straf(proces)recht verbonden aan het Willem Pompe Instituut voor Strafrechtswetenschappen en het Utrecht Centre for Accountability and Liability Law (UCALL) van de Universiteit Utrecht.

1 Zie www.walkfree.org/global-slavery-index/.

2 Zie www.amnesty.nl/wordt-vervolgd/mauritatie-kent-nog-altijd-een-middeleeuwse-vorm-van-slavernij.

slavernij tot stand, en in 1956 het Aanvullend Verdrag inzake de afschaffing van de slavernij, de slavenhandel en met slavernij gelijk te stellen instellingen en praktijken. Bovendien verbiedt artikel 4 van het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens (EVRM) slavernij en verplicht het onder meer tot het instellen van een effectief juridisch en administratief kader. In Nederland verbiedt artikel 274 van het Wetboek van Strafrecht (Sr) slaven*handel*. Slavernij is echter niet als zodanig strafbaar gesteld, maar alleen als mensenhandel (Rijken & De Volder 2022). Rijken en De Volder geven aan dat het ‘onlogisch [is] dat Nederland wel een strafbaarstelling van slavenhandel en mensenhandel heeft, maar niet van slavernij’. Voor de vervolging van slavernij zijn we in Nederland dus afhankelijk van de mogelijkheden die de strafbaarstelling van mensenhandel biedt.

Vanwege het feit dat slavernij juridisch gezien als mensenhandel strafbaar is gesteld, kiezen wij ervoor om in deze bijdrage over mensenhandel te spreken. Mensenhandel omvat meer gedragingen dan alleen slavernij, en kent verschillende vormen, zoals seksuele uitbuiting, arbeidsuitbuiting, criminele uitbuiting of gedwongen orgaanverwijdering. In deze bijdrage staat arbeidsuitbuiting centraal, omdat deze vorm van mensenhandel het meest verwant is met slavernij. In Nederland zijn er op jaarbasis naar schatting ongeveer 5.000 slachtoffers van mensenhandel, waarvan grofweg de helft slachtoffer is van arbeidsuitbuiting (Van Dijk e.a. 2021).

Mensen in Nederland hebben echter niet alleen te maken met arbeidsuitbuiting op Nederlandse bodem. Door globalisering hebben Nederlanders via de consumptie van goederen uit het buitenland indirect te maken met slachtoffers van arbeidsuitbuiting in andere landen. Hoewel dit voor veel Nederlanders als ver weg voelt, weten we dat vrijwel iedere consument vaak onbewust bijdraagt aan arbeidsuitbuiting door producten te kopen die elders in de wereld worden gemaakt in omstandigheden van arbeidsuitbuiting. Zo kwam in 2019 de situatie op Italiaanse tomatenplantages in het nieuws, waarbij migranten onder erbarmelijke omstandigheden werden uitgebuit, en bleek dat Nederlandse supermarkten deze tomaten verkochten. Zij hadden echter geen zicht op de herkomst van de tomaten, en lijken bij hun inkoop ook niet zorgvuldig te werk te zijn gegaan.³ In datzelfde jaar brachten Leidse onderzoekers aan het licht dat Nederlandse kledingbedrijven

3 Zie www.mvoplatform.nl.

zoals C&A hun kleding lieten produceren bij Chinese bedrijven die gebruik maakten van Noord-Koreaanse dwangarbeid.⁴

Voor consumenten zijn de toeleveringsketens van bedrijven nagenoeg onzichtbaar, waardoor het vaak niet duidelijk is waar (een deel van) een product precies vandaan komt, laat staan onder welke omstandigheden het vervaardigd en verhandeld is. Desalniettemin voelen sommige Nederlanders een morele aansprakelijkheid om geen producten te kopen die het resultaat zijn van onvrije arbeid, getuige de populariteit van initiatieven als Tony Chocolonely's 'slaafvrije' chocolade of keurmerken voor kleding, zoals het 'Fair for life'-keurmerk.⁵

De laatste jaren is er steeds meer druk gekomen op bedrijven om hun productieketens transparanter te maken en meer verantwoordelijkheid hiervoor te nemen. Dit heeft vooral bij multinationals geleid tot beleid op het terrein van internationaal maatschappelijk verantwoord ondernemen (IMVO). Critici waarschuwen dat dit door bedrijven vooral wordt gebruikt als marketinginstrument en niet heeft gezorgd voor een daling in het aantal gevallen van arbeidsuitbuiting wereldwijd (LeBaron 2020). IMVO lijkt inmiddels echter geen vrijblijvend verschijnsel meer te zijn en zowel op nationaal als op Europees niveau is wetgeving op dit gebied in ontwikkeling.⁶ Of, en zo ja, welke rol hierbij (uiteindelijk) precies aan het strafrecht wordt toegedicht, is voorspog onduidelijk.⁷ Dit roept de vraag op in hoeverre bedrijven momenteel strafrechtelijk aansprakelijk gesteld kunnen worden voor arbeidsuit-

4 Zie www.universiteitleiden.nl/nieuws/2019/04/nederlandse-betrokkenheid-bij-arbeidsuitbuiting-in-noord-korea-china-en-pakistan.

5 Het 'Fair for life'-keurmerk geeft aan of er aandacht is voor eerlijke prijzen. Producten als groente en fruit of kleding krijgen het keurmerk wanneer werknemers op de hoogte zijn van hun rechten en plichten, en wanneer de nationale regels voor ziekteverlof worden gerespecteerd of overtroffen. Bovendien heeft de werkgever de verplichting om stabiel werk te bieden en om certificeringsbedrijven controles uit te laten voeren op deze aspecten.

6 Zie onder meer het Voorstel voor een Richtlijn van het Europees Parlement en de Raad inzake passende zorgvuldigheid in het bedrijfsleven op het gebied van duurzaamheid en tot wijziging van Richtlijn (EU) 2019/1937, COM(2022)71 final, het Voorstel voor een Verordening van het Europees Parlement en de Raad inzake een verbod op met dwangarbeid vervaardigde producten op de markt van de Unie, COM(2022)453 final en het Voorstel van wet van de leden Van der Graaf, Van Dijk, Thijssen, Van der Lee, Koekkoek en Hammelburg houdende regels voor gepaste zorgvuldigheid in waardeketens om schending van mensenrechten en het milieu tegen te gaan bij het bedrijven van buitenlandse handel (Wet verantwoord en duurzaam internationaal ondernemen). Zie ook Jansen & De Jong 2022; Enneking 2022.

7 Het strafrecht is reeds een rol toegedicht in de Wet zorgplicht kinderarbeid, die in mei 2019 door de Eerste Kamer is aangenomen. Wet van 24 oktober 2019 houdende de invoering van een zorgplicht ter voorkoming van de levering van goederen en diensten die met behulp van kinderarbeid tot stand zijn gekomen, *Stb.* 2019, 401. Of deze wet ook in werking zal treden, is nog maar de vraag.

buiting die plaatsvindt in hun productieketens, of bedrijven die over de scheef gaan ook daadwerkelijk worden vervolgd en berecht, en met welke hindernissen men dan te maken krijgt. In het eerste deel van deze bijdrage beantwoorden we de vraag: welke mogelijkheden biedt het huidige Nederlands strafrecht om (Nederlandse) bedrijven aansprakelijk te stellen voor arbeidsuitbuiting in hun internationale productieketens? Vervolgens analyseren we de jurisprudentie over arbeidsuitbuiting, op zoek naar gevallen waarbij (Nederlandse) bedrijven terechtstonden voor de arbeidsuitbuiting die plaatsvond in hun internationale productieketens. Tot slot bespreken we welke barrières en knelpunten er optreden bij de opsporing, vervolging en berechting van deze internationale vorm van arbeidsuitbuiting. We sluiten af met een conclusie.

Welke mogelijkheden biedt het huidige Nederlands strafrecht?

Arbidsuitbuiting is strafbaar gesteld via artikel 273f Sr (Lestrade 2018, p. 33). De strafbaarstelling omvat diverse, naar hun aard verschillende gedragingen. De voor arbeidsuitbuiting relevante gedragingen zijn neergelegd in lid 1 sub 1, 2, 4 en 6. Het gaat dan om de strafbaarstelling van de handelaar en de kinderhandelaar (respectievelijk sub 1 en 2), de exploitant (sub 4) en de profiteur (sub 6).⁸ Anders geformuleerd: de werkingssfeer van artikel 273f Sr bestrijkt gedragingen die voorafgaan aan de uitbuiting, de daadwerkelijke uitbuiting⁹ en het profiteren van de uitbuiting.

Bedrijven¹⁰ kunnen op grond van artikel 51 Sr strafrechtelijk aansprakelijk worden gesteld voor deze gedragingen. Aan de hand van toerekeningscriteria die zijn ontwikkeld in de rechtspraak zal dan vast moeten komen te staan dat het bedrijf een of meer van de relevante gedragingen uit artikel 273f lid 1 Sr heeft verricht. Echter, om een bedrijf hiervoor ook daadwerkelijk te kunnen vervolgen en berechten, dient Nederland rechtsmacht te hebben.

8 Volgens de typologie van Lestrade (2018), tevens gevolgd door Ten Kate (2022) en in navolging daarvan ook door Rijken en De Volder (2022).

9 Opvallend is dat uitbuiting als zodanig niet expliciet strafbaar is gesteld in art. 273f Sr, maar wel valt binnen de reikwijdte van de strafbaarstelling (Lestrade 2018, p. 58-59).

10 De begrippen 'bedrijf', 'onderneming' en 'rechtspersoon' worden in deze bijdrage uitwisselbaar gebruikt. Hiermee duiden wij de entiteiten aan die op grond van art. 51 Sr strafrechtelijk aansprakelijk gesteld kunnen worden.

Het uitgangspunt voor het vestigen van rechtsmacht is het territorialiteitsbeginsel (art. 2 Sr): indien het strafbare feit wordt begaan op Nederlands grondgebied kan een strafrechtelijke actie worden ingesteld.¹¹ Ook wanneer de plaats van het delict niet in Nederland ligt, kan de Nederlandse strafwet onder omstandigheden gelding hebben. Uit het Besluit internationale verplichtingen extraterritoriale rechtsmacht (hierna: het Besluit)¹² volgt dat voor artikel 273f Sr een bijzonder regime van toepassing is op basis van internationale verplichtingen: een Nederlands bedrijf kan worden vervolgd voor mensenhandel waar dan ook gepleegd. Er geldt geen vereiste van dubbele strafbaarheid.¹³ Het is dus niet nodig dat het gepleegde feit ook in het pleegland strafbaar is gesteld.

Wanneer het echter gaat om de rol van Nederlandse bedrijven bij arbeidsuitbuiting in het buitenland zijn het doorgaans niet deze bedrijven zelf die als ‘handelaar’ of ‘exploitant’ optreden en de gedragingen uit sub 1, 2 en 4 verrichten, maar bijvoorbeeld buitenlandse dochterondernemingen of onderaannemers van deze bedrijven. Voor de gedragingen van deze ondernemingen voorziet het nationale strafrecht niet in rechtsmacht.¹⁴

Toch biedt het huidig Nederlands strafrecht – in elk geval in theorie – enkele mogelijkheden om Nederlandse bedrijven aansprakelijk te stellen voor arbeidsuitbuiting in de internationale productieketen. De meest in het oog springende mogelijkheid is via sublid 6, namelijk via de strafbaarstelling van het voordeel trekken uit de uitbuiting van een ander.¹⁵ Deze mogelijkheid wordt ingegeven door de wijze waarop het sublid is vormgegeven: de gedraging die centraal staat, is het voordeel trekken, niet de uitbuiting zelf. Dit is dan ook de gedraging die in Nederland gesitueerd dient te worden, of deze gedraging dient door een Nederlands bedrijf te zijn verricht om rechtsmacht te kunnen ves-

11 Het bepalen van de *locus delicti* kan op meerdere manieren geschieden. Zie bijvoorbeeld De Hullu 2021, p. 139.

12 Besluit internationale verplichtingen extraterritoriale rechtsmacht, *Stb.* 2014, 47 (in combinatie met enkele wijzigingen).

13 Dit op grond van art. 4 lid 4 van het Besluit (verplichtingen in het kader van de Europese Unie). Art. 6 Sr biedt de formeel wettelijke basis.

14 Enkel wanneer er sprake is van een Nederlands slachtoffer of een slachtoffer met zijn woon- of verblijfplaats in Nederland (op grond van art. 4 lid 5 van het Besluit). Dit zal niet vaak het geval zijn.

15 Vanwege de grenzen gesteld aan deze bijdrage zal niet worden ingegaan op mogelijkheden in het kader van de deelnemingsvormen, toerekening van gedragingen (uit art. 273f Sr) in concernverhoudingen of andere strafbepalingen met een extraterritoriale werking. Zie hiervoor Kristen 2010, p. 146-169; Enneking e.a. 2016, p. 227-228, 248-252.

tigen. Uiteraard moet er wel sprake zijn van een uitbuitingssituatie, maar voor rechtsmacht hoeft 'alleen' te worden vastgesteld dat een onderneming hiervan in Nederland heeft geprofiteerd, of dat een Nederlandse onderneming hiervan heeft geprofiteerd, waar de uitbuiting ook heeft plaatsgevonden en wie deze ook tot stand heeft gebracht. Hoe bedrijven hiervoor aansprakelijk kunnen worden gesteld, zal hieronder nader worden toegelicht, waarbij de vereisten van artikel 273f lid 1 sub 6 Sr eerst de revue passeren, om vervolgens in te gaan op de vraag wanneer een onderneming dit feit heeft begaan.

Voordeel trekken uit de uitbuiting

Sublid 6 stelt het opzettelijk voordeel trekken uit de uitbuiting van een ander strafbaar. Hierdoor worden achtergrondaders (de profiteurs) binnen het bereik van de strafbepaling gebracht.¹⁶ Wil een onderneming aansprakelijk worden gesteld voor dit sublid, dan moet worden aangetoond dat aan een aantal voorwaarden is voldaan.

Ten eerste moet worden vastgesteld dat een onderneming heeft *geprofiteerd* van de uitbuiting. Het voordeel trekken lijkt ruim te kunnen worden uitgelegd (Schaap 2017, p. 42-43). Concreet aanwijsbaar voordeel (bijvoorbeeld winst) is niet vereist; enig daadwerkelijk voordeel volstaat.

Ten tweede is bewijs van het bestaan van een situatie van uitbuiting vereist. Relevant voor de werkingsfeer van het delict is dat de onderneming deze situatie niet zelf hoeft te hebben gecreëerd. Het volstaat dat een feitelijke uitbuitingssituatie bestaat. In artikel 273f lid 2 Sr is uiteengezet wat ten minste onder uitbuiting valt, zoals slavernij, dienstbaarheid en gedwongen of verplichte arbeid, maar artikel 273f Sr bestrijkt meer vormen. Om te bepalen of hier sprake van is, moeten verschillende factoren die kunnen duiden op een uitbuitingssituatie gewogen worden, waarbij de in Nederland geldende maatstaven uiteindelijk als referentiekader dienen. Het gaat dan onder meer om: de aard en duur van de tewerkstelling, de beperkingen die zij voor de betrokkene meebrengt, en het economisch voordeel dat daarmee door de tewerkstelling wordt behaald.¹⁷

¹⁶ Kamerstukken II 1996/97, 25437, nr. 3, p. 9.

¹⁷ HR 27 oktober 2009, ECLI:NL:HR:2009:BI7099, NJ 2010/598, m.nt. Buruma (*Chinese horeca*), r.o. 2.6.1. Zie ook HR 24 november 2015, ECLI:NL:HR:2015:3309 in geval van een minderjarig slachtoffer.

Het voordeel moet het resultaat zijn van de uitbuiting; er moet een verband tussen het voordeel trekken en de uitbuiting worden vastgesteld. Het voordeel hoeft echter niet rechtstreeks uit de uitbuiting voort te vloeien. Het huidige sublid 6 lijkt ook ruimte te bieden aan een interpretatie waarbij indirect voordeel volstaat. Voor de rechtspersoon die profiteert, betekent dit dat het voordeel ook via een aantal stappen bij de onderneming terecht kan komen. Gedacht kan worden aan een onderneming die producten goedkoper kan afnemen van een onderaannemer die zijn werknemers uitbuit, of een moederbedrijf dat voordeel trekt omdat de dochter die uitbuit minder arbeidskosten heeft en er sprake is van een geconsolideerde jaarrekening. Tot slot dient de onderneming de subjectieve bestanddelen van sublid 6 te hebben vervuld. Het gaat er dan om dat de onderneming bewust de aanmerkelijke kans aanvaardt dat zij voordeel trekt, en de aanmerkelijke kans inziet dat er sprake is van uitbuiting en dit ook aanvaardt (voorwaardelijke opzet).¹⁸

Strafrechtelijke aansprakelijkheid van de rechtspersoon

Het strafbare feit uit sublid 6 kan op grond van artikel 51 Sr door een rechtspersoon worden begaan. Om aansprakelijkheid te vestigen zal vast moeten komen te staan dat de rechtspersoon zowel de objectieve zijde als de subjectieve zijde van het delict heeft vervuld. Voor het daderschap van de rechtspersoon geeft de Hoge Raad in het zogenoemde *Drijfmest*-arrest een beoordelingskader.¹⁹ Het uitgangspunt is dat een rechtspersoon kan worden aangemerkt als dader van een strafbaar feit als de desbetreffende gedraging redelijkerwijs aan die rechtspersoon kan worden toegerekend. De Hoge Raad stelt voorop dat de concrete omstandigheden van het geval doorslaggevend zijn. Hiertoe behoort mede de aard van de (verboden) gedraging. Als belangrijk oriëntatiepunt geeft de Hoge Raad het sfeercriterium. Wanneer de gedraging in de sfeer van de rechtspersoon heeft plaatsgevonden of is verricht, kan deze in beginsel aan de rechtspersoon worden toegerekend. De Hoge Raad somt vervolgens een aantal omstandigheden op die het sfeercriterium nader concretiseren, maar tegelijkertijd slechts dienen ter indicatie. De omstandigheden zijn niet limitatief; andere omstandigheden zijn ook mogelijk. Zij hoeven evenmin alle

18 HR 8 september 2015, ECLI:NL:HR:2015:2467, NJ 2015/374.

19 HR 21 oktober 2003, ECLI:NL:HR:2003:AF7938, NJ 2006/328, m.nt. Mevis (*Drijfmest*).

aanwezig te zijn om ouderschap te kunnen vestigen. In principe kan elk van de vier omstandigheden voldoende voorwaarde zijn voor ouderschap. De Hoge Raad geeft als relevante omstandigheden:

- Het gaat om een handelen of nalaten van iemand die hetzij uit hoofde van een dienstbetrekking hetzij uit anderen hoofde werkzaam is ten behoeve van de rechtspersoon.
- De gedraging past in de normale bedrijfsvoering of taakuitoefening van de rechtspersoon.²⁰
- De gedraging is de rechtspersoon dienstig geweest in het door hem uitgeoefende bedrijf of in diens taakuitoefening.
- En, de rechtspersoon vermocht erover te beschikken of de gedraging al dan niet zou plaatsvinden en zodanig of vergelijkbaar gedrag werd blijkens de feitelijke gang van zaken door de rechtspersoon aanvaard of placht te worden aanvaard. Onder aanvaarden is mede begrepen het niet betrachten van de zorg die in redelijkheid van de rechtspersoon kon worden gevergd met het oog op de voorkoming van de gedraging.²¹

Het is niet moeilijk voor te stellen hoe het voordeel trekken redelijkerwijs aan de onderneming toegerekend kan worden op basis van een of meer van deze omstandigheden. In principe is toepassing van alle vier de omstandigheden denkbaar, maar in de praktijk lijken met name ook de tweede en derde omstandigheid ruime mogelijkheden te bieden.²²

De onderneming moet eveneens het vereiste opzet hebben. Dit kan kort samengevat worden vastgesteld door (1) opzet van een of meer natuurlijke personen aan de rechtspersoon toe te rekenen of (2) opzet bij de rechtspersoon zelf vast te stellen, bijvoorbeeld aan de hand van het beleid van de rechtspersoon of de feitelijke gang van zaken.²³ Een combinatie van beide routes is ook mogelijk. Het rechtstreeks vaststellen van voorwaardelijk opzet bij de rechtspersoon laat zich bij het strafbare feit uit sublid 6 bijvoorbeeld op de volgende wijze denken:

20 'Taakuitoefening' is in recentere rechtspraak van de Hoge Raad toegevoegd aan de tweede en derde Drijfmes-omstandigheid. Zie HR 26 april 2016, ECLI:NL:HR:2016:733, *NJ* 2016/375, m.nt. Wolswijk, r.o. 3.4.1.

21 HR 21 oktober 2003, ECLI:NL:HR:2003:AF7938, *NJ* 2006/328, m.nt. Mevis (*Drijfmes*), r.o. 3.4.

22 Voor een uitgebreidere bespreking zie Schaap 2020, p. 196-199, 2017, p. 62-70. Vgl. Kristen 2010, p. 134-137; Enneking e.a. 2016, p. 234-239. Voor een uitgebreide bespreking van de omstandigheden zij verwezen naar Schaap 2022, p. 63-77.

23 HR 26 april 2016, ECLI:NL:HR:2016:733, *NJ* 2016/375, m.nt. H.D. Wolswijk, r.o. 3.4.2.

als duidelijk wordt dat een onderneming opereerde in een sector waarin een hoog risico bestaat op uitbuiting en zij producten tegen een zeer lage/(te) lage prijs kocht, kan een aanmerkelijke kans op het profiteren van de uitbuiting zeer wel aanwezig zijn. Indien de onderneming al eerder werd geconfronteerd met uitbuiting in haar toeleveringsketen,²⁴ maar uit de feitelijke gang van zaken volgt dat zij op dezelfde wijze bleef werken of geen maatregelen nam om te voorkomen dat zij daarvan zou profiteren, kan zij deze kans bewust hebben aanvaard.

De praktijk van vervolging en berechting

Voor een blik op de praktijk van vervolging en berechting van arbeidsuitbuiting in de internationale productieketens van bedrijven hebben we een uitgebreide jurisprudentieanalyse verricht van arbeidsuitbuitingszaken in eerste aanleg. Voor dit onderzoek werd gezocht op de term ‘mensenhandel’ op Rechtspraak.nl in de periode 2013-2021. Vervolgens zijn alle uitspraken die over arbeidsuitbuiting gingen geselecteerd en in een Atlas.ti-bestand gecodeerd en geanalyseerd. Dit leverde in totaal 86 uitspraken op, die zowel vrijspraken als veroordelingen betreffen. Voor al deze uitspraken is vastgesteld waar de vermeende uitbuiting heeft plaatsgevonden. Voor deze bijdrage zijn wij geïnteresseerd in gevallen waarbij de uitbuiting, dat wil zeggen de werkzaamheden, in het buitenland plaatsvond.

Uit de analyse bleek dat in alle gevallen de vermeende uitbuiting in Nederland had plaatsgevonden.²⁵ In een klein aantal zaken vond de vermeende uitbuiting in Nederland, maar ook in het buitenland plaats. Deze uitspraken zijn vervolgens onder de loep genomen. Bij nadere beschouwing bleek het bij geen enkele zaak te gaan om uitbuiting die plaatsvond in de internationale productieketen van een bedrijf. De andere landen dan Nederland waren vaak buurlanden, waarbij de slachtoffers werkten en woonden in de grensstreek. Zij waren in de uitbuitingsperiode bijvoorbeeld tijdelijk woonachtig geweest in Duitsland, en de slechte huisvesting droeg bij aan de uit-

24 Waarbij opgemerkt zij dat de ‘due diligence’-verplichtingen in de voorgestelde wetgeving (zie voetnoot 6) de kans vergroten dat hier sprake van is.

25 Of plaats zou hebben gevonden. De uitbuiting hoeft voor een veroordeling voor mensenhandel niet daadwerkelijk plaats te hebben gevonden; alleen het oogmerk op uitbuiting is al voldoende. In één casus was hier sprake van.

buitingssituatie. Wat ook voorkwam was dat een Nederlands uitzendbureau samenwerkte met een uitzendbureau in China, de Filipijnen of Bulgarije. Hoewel slachtoffers dan ook door een uitzendbureau in het buitenland werden misleid, was dit altijd om slachtoffers vervolgens in Nederland te laten werken en stonden de verdachten in deze zaken ook terecht voor de daadwerkelijke uitbuiting (op grond van sub 1 en/of 4). Uit de analyse blijkt dus dat er geen gevallen konden worden geïdentificeerd waarbij (Nederlandse) bedrijven aansprakelijk werden gesteld of terechtstonden voor het voordeel trekken uit arbeidsuitbuiting die in hun internationale productieketens heeft plaatsgevonden.

Barrières en knelpunten

In 2021 concludeerde de Algemene Rekenkamer na uitgebreid onderzoek dat de Nederlandse aanpak van arbeidsuitbuiting niet effectief is.²⁶ Dat wij geen zaken zijn tegengekomen van internationale arbeidsuitbuiting heeft vermoedelijk dan ook te maken met een aantal barrières en knelpunten in de aanpak van arbeidsuitbuiting. Daarnaast zijn er belemmeringen die specifiek spelen bij de opsporing, vervolging en/of berechting van internationale arbeidsuitbuiting. We beginnen met het bespreken van factoren die spelen op het niveau van de opsporing en vervolging, en gaan daarna in op factoren die de berechting bemoeilijken.

Uit onderzoek zijn diverse factoren naar voren gekomen die de opsporing en vervolging van mensenhandel bemoeilijken. Zo zal de normschending allereerst aan het licht moeten komen. Uit onderzoek blijkt echter dat onder slachtoffers van mensenhandel vaak sprake is van een lage zelfidentificatie (Van Meeteren & Hiah 2020). Dit terwijl de verklaringen van slachtoffers zowel in de opsporing als in de vervolging van arbeidsuitbuiting vaak een cruciale rol spelen. Wanneer zij zichzelf echter niet zien als slachtoffer, dan zullen zij ook minder snel geneigd zijn om aangifte te doen of een verklaring af te leggen. Het is goed voorstelbaar dat wanneer men al moeite heeft om slachtoffers in Nederland ervan te overtuigen om aangifte te doen, dit voor slachtoffers in het buitenland soms nog veel moeilijker kan zijn. Zeker in landen waar het vertrouwen in politie en justitie lager ligt dan in Neder-

26 Zie www.rekenkamer.nl/actueel/nieuws/2021/09/28/aanpak-arbeidsuitbuiting-door-inspectie-niet-effectief.

land. Voor het type arbeidsuitbuiting dat in deze bijdrage centraal staat, geldt als extra complicatie dat het Openbaar Ministerie (OM) dan ook nog kennis moet krijgen van het bestaan van een uitbuitings-situatie in de internationale productieketen van een Nederlands bedrijf dat daarvan profiteert. Ten tweede speelt ook dat slachtoffers van mensenhandel vaak niet willen verklaren uit angst voor repercussies van de uitbuiters.

Hierbij merken wij op dat het meer in het algemeen ook lastig kan zijn om voldoende bewijsmateriaal te verkrijgen om tot vervolging over te gaan, wanneer de uitbuiting in het buitenland heeft plaatsgevonden. Afhankelijk van het land waar het om gaat, kan het lastig of onmogelijk zijn om bewijsmateriaal te (laten) verzamelen, vanwege 'rechtshulp-perikelen en strafvorderlijke complicaties' (Enneking e.a. 2016, p. 232; Kristen 2010, p. 180-181).

Ten derde bemoeilijkt een gebrek aan capaciteit zeer waarschijnlijk de opsporing en vervolging van arbeidsuitbuiting, zo blijkt uit onderzoek van Rijken en De Volder. Zij analyseerden 110 brieven van het OM, meer specifiek 100 voortijdige beëindigingen en 10 sepotbrieven, in mogelijke arbeidsuitbuitingszaken. Op basis van deze brieven en een aanvullende analyse van jurisprudentie concludeerden zij dat capaciteitsproblemen het onderzoek en de vervolging van arbeidsuitbuiting bemoeilijken. Opsporingsambtenaren hebben niet de mogelijkheid om alle zaken op te pakken en gaan voor de eenvoudige zaken. Inge-wikkelde zaken blijven hierdoor eerder op de plank liggen (Rijken & De Volder 2022). Dit probleem lijkt overigens niet alleen bij arbeidsuitbuiting een rol te spelen, maar ook binnen de bredere recherche in Nederland (Van Schaik 2022). Bij arbeidsuitbuitingszaken leidt dit ertoe dat bij zaken met constructies waarbij meerdere rechtspersonen betrokken zijn die in verschillende landen zijn gevestigd, vaak wordt geconcludeerd dat de capaciteit die nodig is om zulke constructies te doorgronden onvoldoende voorhanden is (Rijken & De Volder 2022). Daarnaast zijn er factoren die het moeilijk maken om tot een veroordeling van arbeidsuitbuiting te komen. Opgemerkt zij dat deze factoren ook weer een rol kunnen spelen in de beslissing van het OM om al dan niet vervolging in te stellen (in het licht van een oordeel over de haalbaarheid van de vervolging). Uit onderzoek blijkt dat er bij arbeidsuitbuiting überhaupt relatief weinig veroordelingen zijn in vergelijking met seksuele uitbuiting, en bijgevolg veel vrijspraak (Van Meeteren & Heideman 2021). Uit onderzoek van de Nationaal Rapport-

teur Mensenhandel bleek dat in de periode 2015-2019 72% van de gevallen van binnenlandse seksuele uitbuiting en 68% van de zaken van transnationale seksuele uitbuiting resulteerden in een veroordeling. Bovendien toonde het onderzoek aan dat in dezelfde periode slechts 46% van de arbeidsuitbuitingszaken resulteerde in een veroordeling (Nationaal Rapporteur Mensenhandel 2021). Dit lijkt voor een deel te komen doordat rechters soms een extra drempelverhogende eis toevoegen aan het juridisch kader. Deze extra drempel bestaat eruit dat er sprake moet zijn van een inbreuk op de lichamelijke en geestelijke integriteit van het slachtoffer dan wel van een mensenrechtenschending alvorens van mensenhandel op grond van artikel 273f Sr kan worden gesproken (Van Meeteren & Heideman 2021). Deze vereisten volgen niet uit de wettekst of de wetsgeschiedenis. Hoewel Rijken en De Volder (2022) erop wijzen dat het op deze wijze handelen van de rechter mogelijk een schending van artikel 4 EVRM zou kunnen opleveren, wordt deze praktijk met enige regelmaat gesignaleerd (Van Meeteren & Heideman 2021; Rijken & De Volder 2022).

Veel van de factoren die de berechting van arbeidsuitbuiting bemoeilijken, hebben daarnaast te maken met de bewijslast. Zo signaleren Rijken en De Volder (2022) dat de afwezigheid van steunbewijs vaak een belemmerende factor is, en dat soms niet kan worden voldaan aan het wettelijk bewijsminimum, waarbij geldt dat iets pas bewezen is als het kan worden ondersteund door twee uiteenlopende bronnen. Omdat men in arbeidsuitbuitingszaken vaak te maken heeft met het woord van het slachtoffer versus het woord van de verdachte, en omdat er vaak geen deugdelijke administratie is bijgehouden van gewerkte en uitbetaalde uren, levert dit problemen op voor de bewijsvoering. Daarnaast worden de criteria waarmee (het oogmerk van) uitbuiting kan worden vastgesteld erg casuïstisch en daarmee op onvoorspelbare wijze ingevuld (Rijken & De Volder 2022).

Naast deze meer algemene moeilijkheden bij de berechting van arbeidsuitbuiting, is er een aantal aanvullende belemmeringen aan te wijzen voor de berechting van mensenhandel, in de zin van het voordeel trekken door Nederlandse bedrijven van arbeidsuitbuiting gepleegd in het buitenland. Zo vereist artikel 273f lid 1 sub 6 Sr dat er een verband moet zijn tussen het voordeel trekken en de uitbuiting. Dit kan in de praktijk veeleisend zijn om te bewijzen. Bewijs dat de onderneming van de uitbuiting heeft geprofiteerd, kan moeilijk te verkrijgen zijn wanneer de uitbuiting in de keten in het buitenland plaats-

vindt. Bovendien is het waarschijnlijk al ingewikkeld om überhaupt vast te stellen dat er sprake is van een uitbuitingssituatie. Dit niet alleen vanwege de factoren die hiervoor al zijn geïdentificeerd, die bij het vaststellen van een uitbuitingssituatie meer in het algemeen spelen, maar ook omdat de vraag kan worden opgeworpen hoe uitbuiting kan worden vastgesteld als deze in het buitenland – bijvoorbeeld in de toeleveringsketen – plaatsvindt. Immers, het gebruik van Nederlandse normen als maatstaf bij de weging van de genoemde ‘uitbuitingsfactoren’ in gevallen waarin uitbuiting niet in Nederland plaatsvindt, lijkt niet vanzelfsprekend. Tot op heden is er geen jurisprudentie op dit punt. Daarnaast moet worden bewezen dat er sprake is van voorwaardelijk opzet op het voordeel trekken en de uitbuitingssituatie. Ook dit kan veeleisend zijn om te bewijzen.

Conclusie

De acties van bedrijven rond IMVO hebben niet geleid tot een afname van vormen van moderne slavernij wereldwijd (LeBaron 2020). Dit roept de vraag op of overheden niet meer zouden moeten optreden tegen moderne vormen van slavernij, bijvoorbeeld via het strafrecht. In deze bijdrage hebben wij verkend wat de huidige mogelijkheden zijn van de Nederlandse overheid om arbeidsuitbuiting die in het buitenland plaatsvindt in de productieketen van (Nederlandse) bedrijven strafrechtelijk aan te pakken. Hieruit bleek dat er in theorie zeker mogelijkheden zijn. Volgens Rijken en De Volder (2022, p. 40), die breder naar arbeidsuitbuiting keken dan wij, bleek uit hun analyse dat ‘de mogelijkheden die artikel 273f biedt (...) onvoldoende benut zijn in de praktijk’. In onze analyse zijn wij voorts geen zaken tegengekomen waarin bedrijven terechtstaan voor het voordeel trekken uit arbeidsuitbuiting die plaatsvindt in de internationale productieketen middels artikel 273f Sr. We hebben laten zien dat dit waarschijnlijk samenhangt met een aantal belemmeringen in de opsporing, vervolging en berechting van arbeidsuitbuiting. Door diverse factoren blijkt het in de praktijk überhaupt lastig om arbeidsuitbuiting in Nederland veroordeeld te krijgen. Door de toevoeging van de internationale context wordt het bovendien nog complexer en loopt men tegen onder meer aanvullende praktische (capaciteits)problemen aan, en juridische

vraagstukken waar momenteel nog geen jurisprudentie over is die uitsluitend of houvast kan bieden.

Daarmee constateren we dat het slecht gesteld lijkt te zijn met de aanpak van slavernij in Nederland. Slavenhandel mag dan wel een eigen strafbaarstelling kennen, slavernij heeft dit niet en kan alleen als mensenhandel worden vervolgd. Dit is niet alleen onlogisch, zoals Rijken en De Volder (2022) stellen, maar het maakt ook dat we bij de strafrechtelijke aanpak van situaties van slavernij te maken hebben met alle moeilijkheden die bij de opsporing, vervolging en berechting van mensenhandel komen kijken. Aangezien er zoveel moeilijkheden zijn, roept dit de vraag op of Nederland genoeg doet tegen slavernij. Een afzonderlijke strafbaarstelling van slavernij is niet verplicht, zolang Nederland maar met het mensenhandelarartikel slavernij effectief vervolgt en berecht. Rijken en De Volder (2022, p. 42) vragen zich op basis van hun analyse af of Nederland hier eigenlijk wel aan voldoet. Uit de hier gepresenteerde analyse blijkt dat het voor wat betreft het vervolgen en berechten van slavernij die in het buitenland plaatsvindt en waar Nederlandse bedrijven van profiteren, ook maar zeer de vraag is of Nederland genoeg doet.

Op het moment van schrijven ligt er een nieuw wetsvoorstel ter openbare consultatie om artikel 273f Sr ingrijpend te reviseren. Volgens Rijken en De Volder (2022) is dit een uitgelezen kans om slavernij wellicht toch apart strafbaar te stellen. Vooral nog maakt dit echter geen deel uit van de voorgenomen plannen. Mocht het wetsvoorstel in de toekomst ook daadwerkelijk in nieuwe wetgeving worden omgezet, dan heeft dit uiteraard implicaties voor de vervolging van arbeidsuitbuiting. Op dit moment is het echter nog niet duidelijk hoe de definitieve wetswijziging er precies uit komt te zien, en daarmee ook niet mogelijk om te beoordelen wat de gevolgen precies zullen zijn voor de mogelijkheden die het strafrecht biedt om arbeidsuitbuiting in internationale productieketens aan te pakken.

Literatuur

Van Dijk e.a. 2021

J. van Dijk, M. Cruyff & P. Heijden, *Multiple Systems Estimation slachtoffers mensenhandel Nederland 2016-2019* (rapport Tilburg University, Universiteit Utrecht en WODC), 2021.

Enneking 2022

L.F.H. Enneking, 'Van beleid naar gepaste zorgvuldigheid in mondiale waardeketens. Over de samenwerking tussen due diligence wetgeving en het privaatrecht', *Nederlands Tijdschrift voor Burgerlijk Recht* 2022/43, p. 357-371.

Enneking e.a. 2016

L.F.H. Enneking e.a., *Zorgplichten van Nederlandse ondernemingen inzake internationaal maatschappelijk verantwoord ondernemen. Een rechtsvergelijkend en empirisch onderzoek naar de stand van het Nederlandse recht in het licht van de UN Guiding Principles*, Den Haag: Boom juridisch 2016.

De Hullu 2021

J. de Hullu, *Materieel strafrecht. Over algemene leerstukken van strafrechtelijke aansprakelijkheid naar Nederlands recht*, Deventer: Wolters Kluwer 2021.

Jansen & De Jong 2022

K.J.O. Jansen & E.R. de Jong, 'Verantwoord ondernemen, duurzaamheid en privaatrecht', *Nederlands Tijdschrift voor Burgerlijk Recht* 2022/42, p. 353-356.

Ten Kate 2022

W.J.B. ten Kate, *Mensenhandel*, Deventer: Wolters Kluwer 2022.

Kristen 2010

F.G.H. Kristen, 'Maatschappelijk verantwoord ondernemen en strafrecht', in: *Maatschappelijk verantwoord ondernemen* (Handelingen Nederlandse Juristen-Vereniging 2010-I), Deventer: Kluwer 2010, p. 121-189.

LeBaron 2020

G. LeBaron, *Combatting modern slavery. Why labour governance is failing and what we can do about it*, Cambridge: Polity Press 2020.

Lestrade 2018

S.M.A. Lestrade, *De strafbaarstelling van arbeidsuitbuiting in Nederland. Een toetsing op basis van internationale en Europese mensenrechten, anti-mensenhandelregelgeving en de grondslagen van het strafrecht* (diss. Nijmegen), Deventer: Wolters Kluwer 2018.

Van Meeteren & Heideman 2021

M. van Meeteren & N. Heideman, 'Taking stock of labour trafficking in the Netherlands', *Archives of Criminology* (43) 2021, afl. 1, p. 143-168.

Van Meeteren & Hiah 2020

M. van Meeteren & J. Hiah, 'Self-identification of victimization of labor trafficking', in: J. Winterdyk & J. Jones (red.), *The Palgrave international handbook of human trafficking*, Cham: Palgrave Macmillan 2020, p. 1605-1618.

Nationaal Rapporteur Mensenhandel 2021

Nationaal Rapporteur Mensenhandel, *Dadermonitor Mensenhandel 2015-2019*, 2021, www.nationaalrapporteur.nl/publicaties/rapporten/2021/01/21/dadermonitor-mensenhandel-2015-2019.

Rijken & De Volder 2022

C. Rijken & E. de Volder, *Arbeidsuitbuiting onder de loep. Een analyse van de uitleg van arbeidsuitbuiting in Nederland* (rapport FNV en Comensha), 2022.

Schaap 2017

A.L.M. Schaap, *De strafrechtelijke aansprakelijkheid van ondernemingen voor moderne slavernij. Een onderzoek naar de mogelijkheden en onmogelijkheden om internationaal opererende ondernemingen op basis van artikel 273f Sr strafrechtelijk aansprakelijk te stellen voor moderne slavernij*, Oisterwijk: Wolf Legal Publishers 2017.

Schaap 2020

A.L.M. Schaap, 'Legally binding duties for corporations under domestic criminal law not to commit modern slavery', in: L.F.H. Enneking e.a. (red.), *Accountability, international business operations and the law: Providing justice for corporate human rights violations in global value chains*, Londen: Routledge 2020, p. 192-216.

Schaap 2022

A.L.M. Schaap, *Het ouderschap van de rechtspersoon. Een onderzoek naar het Drijfknestkader als richtinggevend kader voor het ouderschap van de rechtspersoon* (diss. Utrecht), Den Haag: Boom juridisch 2022.

Van Schaik 2022

A.H. van Schaik, 'Dweilen met de kraan open. De gevolgen van het capaciteitstekort bij de recherche', *Actioma* 2022/217, p. 15-21.

Summaries

Justitiële verkenningen (Judicial explorations) is published four times a year by the Research and Documentation Centre of the Dutch Ministry of Justice and Security in cooperation with Boom juridisch. Each issue focuses on a central theme related to judicial policy. The section Summaries contains abstracts of the internationally most relevant articles of each issue. The central theme of this issue (no. 2, 2023) is *Slavery past and impact*.

Chains of the past. The long road to awareness of the Dutch slavery past and its impact in today's society

Dagmar Oudshoorn-Tinga and Hannie Kool-Blokland

In recent years, there has been increasing attention for the slavery past. For a long time this part of our past was neglected and a public debate was not possible. The national history was mainly written from the perspective of the glorious days of the Golden Age. Only in the recent decades more attention has been paid to acknowledging the dark sides of our national past. It is becoming increasingly clear that slavery, the slavery trade and forced deportations still make deep scars into today's society. Ignoring this will complicate healing. Recognition and being able to discuss the slavery past may contribute to healing. Recent national and international developments, such as the Black Lives Matter movement and the public debate that followed this by a larger public than the communities of descendants who were fighting for recognition and excuses for a long time, contributed to the willingness of the government to give more attention to the active role the Netherlands played in the transatlantic slave trade. In this article the authors discuss the assignment that the Minister of Internal Affairs gave the Advisory Board Dialogue Group on the Slavery Past, that is to advise which measures should be taken to further healing and reparations for the slavery past. Which measures are necessary to come to a meaningful debate about that shared past? The advised measures given in the report *Chains of the past* are focused on three central terms: recognition, reparations and excuses.

A critical review of slavery education

Joandi Hartendorp

After apologising for Dutch slavery, the Dutch cabinet has pledged to establish a fund focused on enhancing knowledge and awareness of slavery and its lasting impact, through education. However, when aiming to raise awareness and enhance understanding of slavery, it is crucial to ensure that the knowledge being imparted is sound. To determine the extent to which this is achieved, it is necessary to gain insight into the content of slavery education. Several studies have already been conducted, however, these are mainly based on analyses of slavery textbooks. The author's research, on the other hand, specifically focuses on what teachers themselves communicate in the classroom. Education scholars argue that history education is a cultural and social practice in which personal considerations play a significant role. Particularly when dealing with sensitive historical subjects, the teacher's individual input often supersedes the textbook. Hence, the author conducted a study based on 35 in-depth interviews with history teachers to provide an understanding of how slavery history is taught in secondary education. The collected data were analysed using Critical Thematic Analysis, a method that allows for the thematic and critical interpretation of narrative patterns in interviews. The analysis revealed that the lasting impact of slavery that the government seeks to raise awareness of and aims to mitigate, is evident in educational practices. Recognising this lasting impact and making efforts to address it should precede any expansion of the scope of current slavery education.

Multiperspectivity in societal perceptions surrounding Curaçao Creole spirituality

Rose Mary Allen

This article is an attempt, partly on the basis of examples from the administration of justice, both during the slavery period and just after its abolition in 1863, to provide insight into society's perception of the Curaçaoan Creole spirituality as it has arisen over the years.

Surnames and slavery. On the shortcomings of a legalistic framework

Marian van der Klein

In this article the author argues that current, legalistic thinking about changing surnames would benefit from a more psychological approach. This would better meet the needs of descendants of enslaved people who are troubled by the surnames colonial governors administered to their ancestors upon 'emancipation'. The author traces the history of origin of surnames in the Dutch colonial context and discusses the problems that arise when colonial records would be re-used in the present-day context. In a project commissioned by WODC the Verwey-Jonker Institute researched the question of how suitable the colonial registrations are as a basis for name change requests nowadays. As the author argues, a solely archival-technical approach of the wish to change disturbing surnames is inappropriate, especially now that the Dutch government has made official apologies for the slavery past in December 2022. A more generous gesture is necessary, which makes space for healing and for increasing the accessibility of sources for family history.

Recognizing and acknowledging 'color-blind' racism

Maartje van der Woude

By explaining Bonilla-Silva's framework of color-blind racism this article aims to call attention to the fact that racism and race-based discrimination have changed over time. Despite the presence of a rule of law and a plethora of non-discrimination legislation, through subtle – seemingly nonracial – narratives, processes of racialization and racism can still continue to exist. By linking this framework to the importance of contextualizing and acknowledging the inequalities embedded within Dutch liberal democracy, the article illustrates how current day 'color-blind racism' is inextricably connected to the Dutch colonial history of slavery.

The criminal law approach to modern forms of slavery in global supply chains

Masja van Meeteren and Anne-Jetske Schaap

This contribution focuses on modern forms of slavery, more specifically labor exploitation. Slavery has been criminalized in the Netherlands as human trafficking. One form of human trafficking is labor

exploitation. The authors focus on labor exploitation in global supply chains of Dutch companies. First, they scrutinize the possibilities that Dutch criminal law provides to hold companies liable for labor exploitation in their global supply chain. Subsequently, they analyze Dutch case law on labor exploitation, to identify cases that took place in supply chains abroad. Finally the authors discuss what barriers and difficulties arise in – eventually – establishing liability for these international forms of labor exploitation.

WODC 50 jaar – Jubileumcongres 9 november 2023

Het WODC bestaat 50 jaar en viert dat met een feestelijk en interessant jubileumcongres! Dit vindt plaats op 9 november 2023 in het prachtige Amare Theater in Den Haag.

Het congres start om 09.45 uur met een opening door Dilan Ye ilgöz-Zegerius, de minister van Justitie en Veiligheid. Dagvoorzitter is Liza Cornet. De ochtend staat in het teken van 50 jaar geschiedenis van het WODC. In de middag staat het heden en de toekomst centraal van hét kennisinstituut op het werkterrein van het ministerie van Justitie en Veiligheid.

Tijdens de dag zullen er verschillende sprekers optreden, in deelsessies of plenair. Er is ook volop ruimte om elkaar te ontmoeten op het netwerplein en samen herinneringen op te halen in het WODC museum. Aandacht voor innovatie is er op het experience plein.

Meer informatie over het programma volgt binnenkort. Reserveer alvast 9 november in uw agenda!

